

Kertesi Gábor

Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után

(Tények és terápia)*

A cigányok a rendszerváltás igazi vesztesei. A rendszerváltással a cigányság elmúlt százéves története során másodszor veszítette el a létalapjait. Amíg azonban a tradicionális cigány közösségek felbomlása, a hagyományos mesterségek piacainak felszívódása századunk első felében évtizedekig tartó, lassú evolutív fejlődés eredménye volt, amelyhez a cigányság úgy-ahogy, hosszú távon alkalmazkodni tudott, addig a rendszerváltás nyomában megjelenő tömeges munkanélküliség pár év leforgása alatt, viharos sebességgel tette semmissé annak a lassú modernizációs folyamatnak szinte minden eredményét, amely az alapfokú oktatás kiterjesztésével és a szakképzettséget nem igénylő ipari munkahelyek expanziójával integrálni tudta őket – még ha a társadalmi hierarchia legalacsonyabb fokán is – egy modern társadalom szervezetébe. Nem kétséges, hogy a cigányság – akárcsak a háború előtti masszív szegényparaszti réteg – integrálódása nagyrészt illuzórikus volt: a szocializmus torz modernizációja által kínált munkahelyek hosszú távon nem bizonyultak tartósnak. A társadalmi felemelkedés azonban – főként a cigányok esetében – valódi volt: társadalmon kívüli emberek kerültek be nagy tömegben a társadalomba, és elsősorban a nyolcosztályos iskolai végzettség megszerzésével megtették első lépéseiket egy civilizáltabb életforma felé. A tömeges állásvesztéssel azonban mindez már a múlté. A szocialista gazdasági modell összeomlásával a nyolcosztályos iskolai végzettség értéke semmivé foszlott, és a korábban integrálódott emberek óriási tömege került pár év leforgása alatt társadalmon kívülre. Az addigi élhető életformák összeomlásának hihetetlenül gyors sebessége nem teszi lehetővé, hogy a cigányság zöme a pusztán megélhetően túl sikeres alkalmazkodási formákat találjon. S minél hosszabb időt tölt el a cigányság jelenlegi állapotában, várhatóan annál erősebbek lesznek a szegénység–iskolázatlanság–munkanélküliség–szegénység ördögi körei. A következő generációk helyzete sem kecsegtet sok jóval.

* Jelen tanulmány elkészítése az OKTK kutatási alap támogatásával volt lehetséges. A támogatásért ezúton szeretnék köszönetet mondani. Köszönettel tartozom továbbá kollégáimnak – Galasi Péternek, Kemény Istvánnak, Köllő Jánosnak és Nagy Gyulának – tanácsaikért és segítőkész bírálataikért. Az esetleges hibák természetesen egyedül az enyéiméek.

Mi több: azért, hogy ezek a folyamatok időben egybeestek a magyarországi politikai demokrácia kiépülésével, egybeestek a cigányság – vagy legalábbis a cigányság egy nem elhanyagolható részének – öntudatra ébredésével is. A kilencvenes népszámlálás során – korábban elképzelhetetlen módon – példátlanul nagy számú ember vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Társadalmi lecsúszásuk az ő szemükben magát a politikai demokráciát járathatja le. Soruk kilátástalansága, gyermekeik életének perspektívtalansága elfordíthatja őket a demokrácia intézményeitől: a társadalmi devianciák és a politikai radikalizmus felé terelheti őket.

A magyarországi cigányság példátlanul mély válságban van. Ez az írás abból a célból született, hogy – elsősorban a foglalkoztatási problémák oldaláról – ráirányítsa a figyelmet erre a válságra. A baj igen súlyos, de nem gyógyíthatatlan. Megpróbálunk rámutatni a legfontosabb terápiákra is. A tendők társadalompolitikai kérdésekben szokatlanul világosak. Ha pedig így áll a helyzet, akkor meg kell fogalmazni őket. Egyetlen felelős politikai erő se mondhatta azt, hogy azért nem tesz semmit a cigányság ügyében, mert nem tudja, mit kell tennie.

Tények

A cigányság tömeges kiszorulása a munkahelyekről a rendszerváltás után

A cigányság a rendszerváltás óta eltelt öt év során korábban soha nem látott mértékben és ütemben szorult ki a munkaerőpiacról, és veszítette el a szocializmus negyven éve alatt fokozatosan megteremtett, alacsony szintű, de legalább a munkanélküliség által nem fenyegetett megélhetésének alapjait.

Hogy ennek a kiszorulásnak a mértékét empirikusan is fölmérhessük, vezessünk be két, talán szokatlannak tűnő, ám a helyzetet meglehetősen jól tükröző fogalmat. Nevezzük *foglalkoztatáshoz szokott* vagy *munkaerőpiachoz kötődő* népességnek azt a népességet, amely a rendszerváltás előtt, a teljes vagy csaknem teljes foglalkoztatás időszakában megélhetését tartós vagy többnyire tartós munkaerőpiaci kötődés révén biztosította. Vagyis: nemcsak alkalmi munkákból élt, hanem aktív életpályája során többnyire tartós munkaviszonnyal rendelkezett. Nevezzük továbbá *munkaerőpiacról kiszorult* vagy *foglalkoztatásból kiszorult* népességnek a foglalkoztatáshoz szokott népességnek azt a részét, amely egzisztenciáját ma is tartós munkaviszonyra szeretné alapozni, de amely a rendszerváltás óta eltelt időszak során elveszítette az állását, és igen csekély az esélye arra, hogy ismét álláshoz jusson. Az ő számukra az állásvesztés korábbi életformájukkal és jelenlegi preferenciáikkal ellentétes, kényszerű és tartós állapotot jelent. Ezért nevezhetjük őket a *munkaerőpiacról kiszorultaknak*.

Amennyire világos és a probléma szempontjából releváns e fogalmak intuitív tartalma, annyira bonyolult a mérhetővé tételük. A munkaerőpiachoz való kötődés tartósságának eldöntése, valamint a rendszerváltás óta bekövetkezett állásvesztések azonosítása az egyéni foglalkozástörténetek beható ismeretét, a jelenlegi munkavállalási szándékok az egyéni preferenciák ismeretét,

retét, a jövőbeli egyéni foglalkoztatási esélyek pedig a jelenlegi állapotól függő, statisztikai foglalkoztatási esélyek beható ismeretét feltételezik. Nyilvánvalóan nincs olyan statisztikai adatbázis, amely ezeknek az információs igényeknek maradéktalanul eleget tenne. A szóban forgó fogalmak mérése így csak bizonyos mérési hibákkal valósítható meg. A fogalmak intuitív tartalma és a segítségükkel levonható következtetések azonban – reményeink szerint – kárpótolnak a mérés bizonyos pontatlanságaiért. Anélkül, hogy az operacionális definíció valamennyi részletébe itt belemennénk – erre az F1. Függelékben sort kerítünk –, röviden vázoljuk, mi tartozik a *munkaerőpiachoz kötődő*, illetve a *munkaerőpiacról kiszorult* népesség fogalmába. Az adatbázis, amelyre támaszkodunk, az ELAR munkaerő-felvétel 1993. évi szeptemberi–novemberi hulláma. Az elemzést a munkaképes korúak – a megfigyelés időpontjában 61 évesnél fiatalabb férfiak és 56 évesnél fiatalabb nők – közül a 19 évesnél idősebb, nem nappali tagozatos tanuló népességre korlátozzuk. Az előbbi megszorítással a nyugdíjazás problémáját kizárjuk az elemzésből, a 20 éves alsó korhatár érvényesítésével pedig gyakorlatilag azt biztosítjuk, hogy csak olyan emberek kerülhetnek a mintába, akik a rendszerváltás (1989) előtt már rendelkeztek munkaviszonnyal. E referencialmazson belül *munkaerőpiachoz kötődőnek* nevezzük azokat, akik 1. ha 1993-ban foglalkoztatottak voltak, akkor egy évvel korábban is állással rendelkeztek (vagyis foglalkoztatásuk nem esetleges); valamint azokat, akik 2. ha 1993-ban állás nélkül voltak, korábban azonban rendelkeztek állással, és állásukat valamikor 1989 és 1993 között veszítették el, és a megkérdezés időpontjában is szeretnének rendszeres kereső munkát vállalni. *Munkaerőpiacról kiszorultaknak* nevezzük a munkaerőpiachoz kötődők halmazán belül azokat az állásukat veszített egyéneket, akik noha szeretnének álláshoz jutni, álláskeresést nem folytatnak (inaktívak), vagy ha keresnek is munkát maguknak, ezt olyan hosszú (egy évnél hosszabb) ideje teszik, hogy statisztikai értelemben minimális esélyekkel rendelkeznek arra, hogy a jövőben munkát találjanak (hosszú távú munkanélküliek). Az alábbiakban megpróbáljuk e fogalmak segítségével részletesen jellemezni a cigány népesség rendszerváltás utáni foglalkoztatási helyzetét.

1. táblázat

A munkaerőpiachoz való kötődés mértéke a rendszerváltás előtt, illetve a munkaerőpiacról való kiszorulás mértéke a rendszerváltás után

Csoport	Foglalkoztatáshoz szokottak aránya a munkaképes korúak százalékában		A munkaerőpiacról kiszorultak aránya a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak százalékában	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
Férfi	76,1	84,6	37,7	9,7
Nő	42,5	72,8	41,7	11,8
Együtt	60,2	78,9	39,1	10,7

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

1993 végére a foglalkoztatáshoz szokott (60,2 százalék), munkaképes korú cigányoknak csaknem a negyven százaléka elveszítette az állását. (Öszszehasonlításuképpen: a hasonlóan definiált nem cigány népesség körében ugyanez az arány mindössze tíz százalék körüli.) Az állásvesztés nagyjából egyforma mértékben érintette a nőket és a férfiakat mind a cigány, mind pedig a nem cigány csoporton belül.

Az 1. táblázat adataiból világosan látszik az is: a jelenleg munkával nem rendelkező, munkaképes korú cigányok – mindenekelőtt a férfiak – minden ellenkező híreszteléssel szemben – igen jelentős arányban voltak állásban korábban. A cigány férfiak 76,1 százalékos adata (szemben a kontrollcsoport 84,6 százalékos korábbi munkaerőpiaci kötődésének mértékével) igen magas értéknek számít. De a cigány nők 42,5 százalékos munkaerőpiaci kötődése sem olyan alacsony a nem cigány nők 72,8 százalékos adatához képest, ha számításba vesszük azt is, hogy a cigány családokban az átlagos gyermekszám szignifikánsan magasabb (1,74), mint az átlagos magyar (cigány és nem cigány) háztartásokban (0,69), s így a cigány nők munkavállalási hajlandósága nem véletlenül marad el ilyen nagy mértékben a nem cigány nők munkavállalási hajlandóságától.

2. táblázat

A munkaerőpiachoz való kötődés mértéke a legmagasabb befejezett iskolai végzettség függvényében

Iskolai végzettség	A foglalkoztatáshoz szokott népesség aránya a munkaképes korúak százalékában		megoszlása	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
0-7 osztály	38,9	37,5	18,3	1,4
8 osztály	62,2	67,3	49,0	25,8
Szaktanulmányok	80,0	86,6	18,6	28,8
Középiskola	80,5	83,4	10,2	30,2
Felsőfok	91,1	90,5	3,9	13,8
Együtt	60,2	78,9	-	-
Összesen	-	-	100,0	100,0

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

További meglepő tény az, hogy a foglalkoztatáshoz kötődés arányai iskolai végzettség szerinti bontásban milyen csekély mértékben különböznek egymástól a cigány és nem cigány csoportban (lásd 2. táblázat). Ez a tény arra utal, hogy a munkaerőpiachoz való kötődés mértékében mutatkozó mintegy 18 százalékpontnyi eltérésben a cigány nők alacsonyabb munkavállalási hajlandósága mellett döntő része van a munkaképes korú cigány népesség alacsony iskolai végzettségének. Az okok meglehetősen nyilvánvalók: az iskolai végzettség emelkedésével a munkavállalási hajlandóságnak is növekednie kell, hiszen a magasabb iskolai végzettség megszerzésének relatíve magasabb – közvetlen és a kieső keresetekkel arányos közvetett – költségeit

3. táblázat

Az 1993. szeptember–novemberi állapot szerint munkanélküli, passzív munkanélküli és inaktív, 19 évesnél idősebb, munkaképes korú, korábban munkával rendelkező dolgozók munkaerőpiacról való kiszorulásának időbeli pályája (azon dolgozók aránya a jelenlegi aktivitási kategória százalékában, akik a megadott időpontig veszítették el az állásukat), %

Állásukat 1988. IX. hótól a meg- adott időpontig veszítették el	Munkanél- küliek		Passzív mun- kanélküliek		Állásukat 1989. I. hótól a meg- adott időpontig veszítették el		Inaktívak (passzív munka- nélküliek nélkül) nem cigány	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
- 1990. IX-X-XI.	8,0	8,0	10,5	8,8	- 1990. XII.		36,1	27,4
- 1991. IX-X-XI.	29,6	17,1	46,3	22,3	- 1991. XII.		63,9	54,6
- 1992. IX-X-XI.	92,0	89,9	74,6	61,0	- 1992. XII.		83,6	81,3
- 1993. IX-X-XI.	100,0	100,0	100,0	100,0	- 1993. IX-X-XI.		100,0	100,0

* A „munkanélküli”, „passzív munkanélküli” és „inaktív” definícióját lásd a Függelék F7.a táblázatában!

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

a legegyszerűbb módon azáltal lehet fedezni, hogy a tudás hasznosítását folyamatos munkavállalás révén minél hosszabb időre kiterjesztjük.

A munkaerőpiacról kiszorult, korábban foglalkoztatáshoz szokott cigány dolgozók körében szignifikánsan nagyobb arányt képviselnek azok, akik igen hosszú ideje – két éve vagy több mint két éve – vannak állás nélkül (lásd a 3. táblázat!). Az ő visszakerülési esélyeik teljesen elenyészőek. A különbség természetesen megnyilvánul a munkanélküliek álláskeresésének átlagos időtartamában is: a munkanélküli cigányok a megkérdezés időpontjában átlagosan három és fél hónappal hosszabb ideje kerestek maguknak munkát, mint a nem cigány munkanélküliek. A pontos adatok: cigány munkanélküliek (átlag=58,3 hét, szórás=34,4 hét) nem cigány munkanélküliek (44,1 hét, szórás=31,0 hét). A 3. táblázat adatai egyúttal azt is mutatják, hogy a rendszerváltást követő elbocsátásoknál a cigány dolgozók veszítették el korábban a munkahelyeiket. A munkaerőpiacról kiszorult, munkaképes korú cigány – mindenekelőtt férfi – dolgozók túlnyomó többsége munkaviszonyának megszűnése előtt hosszú, folyamatos munkaviszonnyal rendelkezett (lásd 4. táblázat). Az ő kiszorulásuk a munkaerőpiacról nemcsak azt jelenti, hogy a cigány családfenntartó, aktív keresőknek mintegy negyven százaléka elvesztette stabil munkajövedelmét, de azt is, hogy korábban társadalomba integrálódott emberek pár év leforgása alatt óriási arányban kerültek a társadalmon kívülre.

4. táblázat

Az 1993. év végén munkával nem rendelkező, munkaképes korú cigány férfiak aránya az utolsó munkaviszony megszűnése előtt folyamatosan ledolgozott évek száma szerint a különböző életkori csoportokban az adott életkori csoport százalékában

A folyamatosan ledolgozott évek száma	15–19	20–29	30–54	55–59	Összesen
	éves		korcsoportban		
1,5 év	21,4	62,9	85,2	91,2	78,4
5 év	-	27,4	72,8	88,3	59,9
legalább 10 év	-	3,6	59,3	84,0	43,5
20 év	-	-	23,7	68,1	19,2
30 év	-	-	5,3	44,9	6,5

Forrás: Cigányfelvétel 1993/94, Kemény–Havas–Kertesi [1994], 14. old.

Amíg a cigányság – legalábbis részleges – társadalomba integrálódása évtizedeket vett igénybe, addig a szóban forgó dezintegrálódás néhány év alatt végbement. Ezt azért szükséges külön hangsúlyozni, mivel a dezintegrálódás folyamata – legalábbis rövid távon – visszafordíthatatlannak látszik. A cigányság újbóli integrálódása várhatóan ismét évtizedeket vesz igénybe.

5. táblázat

Cigány és nem cigány munkanélküliségi ráták 1993. szeptember–novemberében (%)

Munkanélküliségi ráta	Cigány		Nem cigány ELAR-adat
	ELAR-adat	Korrigált *** ELAR-adat	
Passzív munkanélküliek nélkül *	34,05	37,91	11,08
Passzív munkanélküliekkel együtt **	43,46	48,19	13,15

* Munkanélküliek/(Foglalkoztatottak + Munkanélküliek)

** (Munkanélküliek + Passzív munkanélküliek)/(Foglalkoztatottak + Munkanélküliek + Passzív munkanélküliek)

*** Az ELAR-munkaerőfelvétel cigány munkanélküliségi ráta adatait az 1993/94. évi reprezentatív cigányfelvétel iskolai végzettség szerinti megoszlása alapján korrigáltuk. A korrekció szükségességéről, valamint pontos módszeréről az F2. Függelékben számolunk be.

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

Az előbbieket alapján nyilvánvaló, hogy a munkanélküliségi ráták szempontjából is hatalmasak a különbségek cigány és nem cigány dolgozók között. Az ILO-definíció szerint számított cigány munkanélküliségi ráta – passzív munkanélküliek nélkül is – megközelíti a negyven százalékot (37,9 százalék), velük együtt azonban csaknem eléri az ötven százalékot (48,2 százalék). Az összehasonlító nem cigány adatok rendre: 11,1, illetve 13,2 százalék (1993. szeptember–novemberi adat). A munkanélküliek – akár cigányok, akár nem cigányok – durván azonos (70 százalék körüli) arányban regisztráltak (a passzív munkanélkülieknél a nyilvántartottság mindkét csoportban nagyjából 40 százalék körüli). A segélyezettség típusait tekintve azonban lényeges eltéréseket találunk a két csoport között: amíg a nem cigány regisztrált munkanélküliek 81 százaléka munkanélküli segélyben részesül (a cigányok 54 százaléka kap segélyt), addig a nyilvántartott cigány munkanélküliek közül pontosan háromszor akkora arányban kapnak jövedelempótló támogatást (42 százalék), mint a nem cigányok közül (14 százalék). Ez természetesen megintcsak annak a jele, hogy a tipikus cigány munkanélküli hosszabb ideje van állás nélkül, és nagyobb valószínűséggel merítette ki a segélylehetőségét.

Nemcsak a foglalkoztatáshoz szokott, de az iskolából frissen kikerült cigány fiatalok helyzete (lásd a 6. táblázat) is igen rossz. A tartós munkanélküliek aránya körökben legalább negyven százalékkal haladja meg az azonos végzettségű és életkorú, nem cigány pályakezdők megfelelő adatát. Különösen elszomorító ez a szakmunkásképzőt végzett fiatalok esetében. Ők képviselik ugyanis a cigányságnak a legmagasabb iskolai végzettségű egytizedét. Az a tény, hogy több mint kétszer akkora eséllyel vannak huzamosabb ideje – majdhogynem iskoláik elvégzése óta – munka nélkül, mint nem cigány pályatársaik, a fiatal cigány generációk életésélyeinek igen jelentős mérvű beszűküléséről tanúskodik.

6. táblázat

Azon fiataloknak az aránya az adott (már nem tanuló) népességcsoport százalékában, akiknek 1993. szeptember–november hónapjaiban már legalább két esztendeje nem volt munkájuk (%)

Befejezett iskolai végzettség**	18–19 éves			20–24 éves		
	cigány	nem cigány	a cigány felülreprezentáció mértéke	cigány	nem cigány	a cigány felülreprezentáció mértéke
8 osztály	53,5 (N=48)	37,9 (N=262)	1,41	44,0 (N=104)	27,4 (N=605)	1,60
Szakmunkás-képző	-	-	-	25,8 (N=42)	12,0 (N=1355)	2,15

* Súlyozott megoszlások, de a zárójelben szereplő számok súlyozatlan esetszámok

** A szakmunkásképzőt végzettek esetében a 18–19 éves korúaknál, a középiskolát végzeteknél pedig a 20–24 éves korúaknál túlságosan alacsonyak voltak a cigány esetszámok. Ezért nem szerepelnek ezek a kategóriák.

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

Munkanélküliség és szegénység

A foglalkoztatási problémák hatványozottan jelentkeznek a háztartások szintjén. A cigányság látványos munkaerőpiaci kiszorulása egyúttal súlyos szociális probléma is.

A cigány háztartások több mint felében ma már nincs egyetlen aktív kereső sem. Hasonló helyzetben a nem cigány háztartások egyharmada él (lásd 7. táblázat). A cigány népesség durván egyharmada (gyerekekkel és öregekkel együtt) olyan háztartásban él, melyben a 15–74 év közötti potenciális eltartóknak legalább a fele munkanélküli vagy passzív munkanélküli (az összehasonlítható nem cigány adat kilenc százalék).

Különösen kedvezőtlen helyzetben vannak a nagycsaládos cigányok. Minél nagyobb létszámú egy háztartástípus, annál erőteljesebben fölülreprezentáltak benne a sok munkanélkülit tömörítő cigány háztartások a hasonlóan nagy számú munkanélkülit tömörítő, nem cigány háztartások részarányához képest. Az említett felülreprezentáció mértéke egyenesen drámai: a releváns tartományon belül a másfélszeres és tizenkétszeres mérték között mozog (lásd 8. táblázat). A cigány családokban élő eltartott gyerekeknek csaknem a fele olyan háztartásban él, ahol nincs egyetlen aktív kereső sem (az összehasonlítható nem cigány adat tíz százalék).

7. táblázat

Azon háztartások aránya, amelyekben a 15–74 éves korosztályhoz tartozó háztartástagok közül senkinek sincs állása (a különböző létszámú háztartástípusok háztartásainak százalékában)

Háztartás- létszám (fő)	Cigány háztartások	Nem cigány
1	81,0	72,2
2	67,9	54,5
3	38,3	14,2
4	41,6	5,8
5	53,0	9,8
6	47,0	4,7
7+	52,8	8,5
Az összes háztartásból	53,1	33,2
Súlyozatlan esetszám	734	20 020
Súlyozott esetszám	16 730	3 379 187

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

8. táblázat

A cigány háztartások fölülreprezentációjának mértéke azokban a háztartásokban, ahol a 15–74 éves háztartástagok között legalább 1, legalább 2, illetve legalább 3 munkanélküli vagy passzív munkanélküli van; illetve alulreprezentációjának mértéke azokban a háztartásokban, amelyekben senki sincs munka nélkül.

A 15–74 éves háztartás- tagok száma (fő)	A háztartástagok közül			
	senki sem	legalább		
		1	2	3
munkanélküli vagy passzív munkanélküli				
1	0,98	1,4		
2	0,70	3,1	5,2	
3	0,65	2,2	4,3	26,3
4	0,54	2,2	5,1	12,8
5+	0,35	2,1	2,8	8,3
Összes háztartás	0,72	2,7	5,0	16,4

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

(Az F3. Függelék alapján számolva: cigány/nem cigány adatok hányadosai; az egy tizedesre kerekítés előtti adatokból számítva.)

Mindezek a súlyos tények a cigány családok segély-, illetve járadékjellegű jövedelmektől való függőségének és a cigány fiatalok demoralizálódásának olyan mértékét jelzik előre, amilyent – modern ipari társadalmat választva összehasonlítási alapnak – csak a legreménytelenebb amerikai nagyvárosi fekete gettók tapasztalataiból ismerünk.

Lakóhely és munkanélküliség

A cigány dolgozók munkaerőpiacról való kiszorulásának egyik lényeges forrása a cigányság foglalkoztatási szempontból (is) kedvezőtlen területi elhelyezkedése.

9. táblázat

A cigány népesség megoszlása főbb településtípusok szerint (%)

Településtípus	1971	1993
Budapest	7,7	9,2
Vidéki város	13,9	30,2
Község	78,4	60,6
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Cigányfelvételek, 1971, 1993/94; Kemény [1976] 15. old.; Kemény–Havas–Kertesi [1994] 6. old.

Amíg az ország népességének több mint kétharmada város lakó¹, addig a cigányoké csak negyven százalék körüli (lásd 9. táblázat). Bár a hetvenes évek eleji állapothoz képest jelentősen – mintegy nyolcvan százalékkal – megnőtt a város lakó cigány emberek aránya (ez természetesen csak részben vezethető vissza a városokba vándorlásra, részben csak az adott település besorolása változott meg), a cigányok tipikus lakóhelye azonban ma is a községi, és azon belül is a legelmaradottabb kisközségi településkategória.

10. táblázat

A foglalkoztatáshoz szokottak aránya a munkaképes korúak százalékában településtípusonként

Településtípus	Cigány	Nem cigány
Budapest	54,6	84,1
Vidéki város	69,9	80,4
Község	56,3	74,2
Országosan	60,2	78,9

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

Habár a községi lakóhely 1989 előtt sem számított kifejezetten előnyösnek, a jelenlegi munkaképes korú cigány népesség korábbi foglalkoztatottsága ott (56,2 százalék) sem volt lényegesen az országos átlag (60,2 százalék) alatt (lásd 10. táblázat). A községi lakóhely alapvetően a rendszerváltás óta

¹ Lásd 1990. évi Népszámlálás, részletes adatok a 2%-os képviseleti minta alapján, KSH, Budapest 1991. 7. old.

vált a cigányság munkaerőpiacról való kiszorulásának egyik meghatározó forrásává. A községi kategória alján, a 20 százalékosnál is magasabb helyi munkanélküliségi rátájú településeken a foglalkoztatottsághoz szokott munkaképes korú cigány dolgozóknak több mint ötven százaléka vesztette el az állását, – szemben az országos cigány átlagnak megfelelő kevesebb mint negyven százalékkal (lásd 11. táblázat). Ezeken a kistelepüléseken él a munkaképes korú cigány lakosság csaknem egyharmada.

11. táblázat

A munkaerőpiacról kiszorultak aránya a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak százalékában a településtípusok és a településszintű munkanélküliségi ráták kombinált kategóriáiban (zárójelben a szóban forgó kombinált településkategória százalékos részesedése a munkaképes korú magyarországi cigány népességből)

Településtípus	Településszintű munkanélküliségi ráta			Összesen
	- 10%	10–20%	20+%	
Budapest	38,4 (10,8)	-	-	38,4 (10,8)
Vidéki város	20,4 (8,7)	39,1 (19,8)	21,0 (1,0)	32,8 (29,5)
Község	31,3 (2,1)	35,1 (28,0)	52,3 (29,7)	43,2 (59,8)
Országosan	29,4 (21,6)	36,9 (47,8)	50,8 (30,6)	39,1 (100,1)

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

Különösen súlyos problémát jelent, hogy a cigányok által sűrűn lakott megyék (mindenekelőtt Borsod és Baranya) előregedő, aprófalvas településein a népesség gyorsuló ütemben kicserélődik: a nem cigány népesség elvándorol, és a cigányok fokozatosan beköltöznek az értéküket vesztett, üresen maradt ingatlanokba. „Az érintett településeken a ma már visszafordíthatatlannak tűnő bomlási és sorvadási folyamatok következtében olyan önszerveződésre képtelen, csonka társadalmak jöttek létre, amelyek életében az öröklött kulturális tradíciók hiányából, az iskolázatlanságból és szakképzetlenségből, vagyis a tradicionális szegénységből eredő és a települési hátrányok összeadódnak.” (Havas [1994], 155. old.)

Iskolázottság és munkanélküliség

A cigányság munkaerőpiaci kiszorulásának döntő oka e népcsoport még mindig igen nagy mérvű iskolai lemaradása. Az iskolai lemaradás – paradox módon – nagyjából akkorra vált a cigány foglalkoztatás legnagyobb gátjává, amikor a cigányság néhány évtized alatt (döntően a hetvenes és nyolcvanas években) megtette a legnagyobb lépést iskolai hátrányai felszámolásában.

12. táblázat

A 15 éves és annál idősebb, nappali tagozaton iskolába nem járó cigány népesség legmagasabb befejezett iskolai végzettsége (%)

Iskolai végzettség	1971	1993
0 osztály	36,0	9,5
1–7 osztály	51,3	32,7
8 osztály	11,5	45,9
Szaktanulmányok		10,2
Középiskola	} 1,2	1,6
Felsőfok		0,2
Összesen	100,0	100,1
Esetszám	3 464	5 097

Forrás: Cigányfelvételek, 1971 (Kemény [1976] 278. old.); 1993/94 (a megoszlások az értékelhető esetek százalékában)

Amíg a cigány népesség a hatvanas évek végén több mint egyharmad részt teljesen iskolázatlan, analfabéta volt, kilencven százalékában pedig az általános iskola nyolc osztályáig sem jutott el, addig a rendszerváltás küszöbére érve csaknem a fele részében elvégezte a nyolc általánost, 12 százalékában pedig annál is több osztályt (többnyire 11 osztályt) járt ki (lásd 12. táblázat). Alapvetően ennek köszönhető az, hogy a szocializmus gazdasági szervezete képes volt integrálni őket, igaz, munkahelyeinek a legalsó szegmentumában. Ez az oka annak, hogy a jelenleg munkaképes korú cigányok nagyobb része (60 százaléka) a rendszerváltás előtt foglalkoztatáshoz szokott, meglehetősen hosszú folyamatos munkaviszonnyal rendelkező népesség volt. Mi több: kialakult a cigányságnak egy törekvő része – a fentebb említett 12 százalék –, amely már az ipari munka világának egy fokkal igényesebb munkahelyeit (mindenekelőtt a nehézipari és gépipari szakmákat) is képes volt birtokba venni.²

A cigányság lassú felzárkózási folyamata már a nyolcvanas évek közepe táján megtorpant. A szocialista gazdasági modell nyolcvanas évekbeli elhúzódi válsága lassan erodálta az ipari munka hierarchiájának alján elhelyezkedő munkahelyeket. Ezzel párhuzamosan (és részben annak okaként) a ma-

2 „Hogyan értékelhető egészében a cigányság szempontjából az a növekedési út, amely a felszabadulás után végbement? Azzal, hogy a kvalifikálatlan munkaerő piacán feltehetőleg minden más útnál nagyobb mértékű és gyorsan felfutó *túlkeresletet* indukált, a cigányság számára páratlan lehetőséget jelentett. A kvalifikálatlan *munkaerő ára* – különösen egyes preferált ágazatokban – viszonylagosan olyan magas szintet ért el, ami lehetővé tette, hogy a cigányok számára relatíve jelentős arányban olyan életszínvonal-emelkedés menjen végbe, ami az esetek egy részében további lépések alapját is jelenti. ... A cigányok egy része számára nem csupán az vált lehetővé, hogy az intézményesen szervezett munkamegosztás legalacsonyabbban értékelt pozícióiba bekerüljenek, hanem egyes esetekben viszonylag – anyagilag – jól értékelt pozíciókba is kerülhettek. ... A bányászatba, építőiparba, építőanyagiparba stb. való bekerülés végeredményben a további lépéseknek is előfeltétele.” Rupp [1976], 83–84. old.

gasabb iskolázottság és a minőségi munkaerő fokozatosan fölértékelődött, az alacsony iskolázottságú munkaerő pedig leértékelődött. A munkaerő-kereslet lassú szerkezetváltozása azonban csak a szocialista gazdasági modell látványos összeomlásával és a munkanélküliség megjelenésével vált nyilvánvalóvá. A folyamat lényege az volt, hogy amíg a hetvenes években a nyolcosztályos iskolai végzettség értéke nagyjából egyforma ütemben emelkedett a felsőfokú iskolai végzettség értékével, a szakmunkásképző végzettség munkaerőpiaci értéke pedig még meredekebben emelkedett, addig a nyolcvanas évek eleji állapothoz viszonyítva a kilencvenes évek elejére a nyolcosztályos és a szakmunkásképző végzettség drasztikusan leértékelődött mindenekelőtt a felsőfokú, de a középiskolai végzettséggel szemben is.³

13. táblázat

Az utolsó rendszeres kereső állás megszűnésének az időpontjai azoknál a jelenleg munkával nem rendelkező cigány férfiaknál, akiknek korábban volt tartós munkaviszonyuk

A munkaviszony megszűnésének az időpontja	Megoszlások		
	kumulálatlan	fölfelé kumulált	csak az 1989 és 1993 között megszűnt állások (fölfelé kumulált)
1985-ig	13,8	13,8	-
1986–1988	11,8	25,6	-
1989–1990	21,9	47,5	30,0
1991	15,1	62,6	50,7
1992	18,5	81,1	76,0
1993	17,5	98,6	100,0
ismeretlen	1,4	100,0	-
Összesen	100,0	-	-

Forrás: Cigányfelvétel, 1993/94, Kemény–Havas–Kertesi [1994], 15. old.

Mindezeknek a folyamatoknak az eredményei természetesen lecsapódtak a cigány munkavállalóknál is, amennyiben a munkahelyekről való lassú kiszorulásuk már a nyolcvanas években megkezdődött. Ennek világos jele, hogy azoknál a cigányoknál, akiknek korábban volt tartós munkaviszonyuk, az utolsó rendszeres kereső munka megszűnésének időpontja körülbelül egy-egy részben a rendszerváltást megelőző öt évre esik (lásd 13. táblázat).

Ezek a nagy léptékű történelmi folyamatok természetesen nemcsak a cigányság létalapját rendítették meg, hanem mindazokét a társadalmi rétegeket is, amelyek a szocializmus utolsó két évtizede alatt nem voltak képesek magasabb iskolai végzettségi szinteknek megfelelő tudást felhalmozni. „Azok a gyerekek, akik tizennégy éves koruk után nem járnak középiskolába, és szakmát sem tanulnak, húsz, harminc év múlva a legnagyobb gondot jelentik

3 Lásd az F6. Függelék ábráját.

önmaguknak és az egész országnak.” – írta Kemény István 1970-ben (Kemény [1970], 82. old.), nem kis előrelátásról tanúskodva.

14. táblázat

A munkaerőpiachoz való kötődés mértéke, illetve a munkaerőpiacról való kiszorulás mértéke iskolai végzettség szerint

Legmagasabb befejezett iskolai végzettség	A foglalkoztatáshoz szokottak aránya a munkaképes korúak százalékában		A munkaerőpiacról kiszorultak aránya a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak százalékában	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
0–7 osztály	38,9	37,5	64,3	26,6
8 osztály	62,2	67,3	43,9	15,1
Szaktaniskola	80,0	86,6	23,5	12,0
Középiskola	80,5	83,4	13,9	8,0
Felsőfok	91,1	90,5	0,0	3,9
Együtt	60,2	78,9	39,1	10,7

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

A cigányság esetében azonban nem kevesebről van szó, mint hogy a munkaerő-kereslet fokozatos, majd viharos sebességű átrendeződése hűsz év cigány iskolai történetének legnagyobb eredményét tette semmissé: a munkaerőpiacon (és a társadalomban) való megkapaszkodás lehetőségét a nyolcosztályos iskolai végzettség révén. (A 14. táblázat tanúsága szerint a nyolcosztályos végzettségű, foglalkoztatáshoz szokott, jelenleg is munkaképes korú cigány munkavállalóknak több mint negyven százaléka szorult ki a munkahelyekről.) Mi több: a foglalkoztatási válság a legmesszebbre jutó cigány réteg életlehetőségeit is kikezdtte (lásd a 14. táblázat szaktaniskola sorát), hiszen ez a réteg szaktaniskola képzését nagyrészt a kilencvenes évekre leépülő iparágak (nehézipar, gépipar, építőipar) mindinkább perspektívátlaná váló szakmáiban⁴ szerezte meg (lásd 15. táblázat). Nem kétséges, hogy ennek komoly szerepe van abban, hogy csaknem kétszer akkora eséllyel szorultak ki a munkaerőpiacról, mint hasonló végzettségű nem cigány pályatársaik (bár – mint majd a későbbiekben látni fogjuk – romló esélyeiket nem elhanyagolható részben a munkáltatók diszkriminatív elbocsátási és felvételi politikájának is köszönhetik).

4 Amíg az 1993. év átlagában az országos munkanélküliségi ráta értéke 10,3% volt, addig a munkanélküliségi ráta értéke az építőiparban 19,5%, a kohásban 18,1%, a bányásban 15,6% és a gépiparban 15,1% volt. A KSH *Munkaerő-felmérés, 1993. évi adatár* (Budapest, KSH, 1994) 32. és 49. oldalán található adatok alapján számított adatok.

15. táblázat

A nyolcvanas évek közepén szakmunkásképzőbe járó tanulók megoszlása aszerint, hogy milyen mértékben tanultak ki olyan szakmákat, amelyek a kilencvenes évek elejére perspektívátlaná váltak (1985/86-os tanév)

A kilencvenes évek elejére perspektívátlaná vált szakmák	Az 1985/86-os tanévben szakmunkásképzőbe járó összes cigány gyerekből a megadott szakmát kitanulók aránya (%)	
	összes cigány gyerekből	valamennyi gyerekből
Bányászati	1,5	0,04
Kohászati	6,7	1,22
Gépipari*	22,9	17,83
Építőipari	13,8	5,55
Összesen	44,9	24,64
Esetszám	3 789	176 380

* Az elit szakmák (gépjárműtechnikai szakmák, illetve közlekedésgép- és repülőszerező) nélkül.

Forrás: Cigány tanulók [1986], 46. old.

A cigányság mai munkaerőpiaci esélyeit nemcsak az befolyásolja, hogy belső iskolázottsági arányaiban önmagához képest, abszolút értelemben, hús év alatt milyen fejlődést ért el, s hogy e fejlődés foglalkoztatásban mérve mit ér, figyelembe véve a munkaerő-kereslet szerkezetének átrendeződését. Az is lényeges, hogy a cigányok – mindenekelőtt a cigány fiatalok – iskolázottsági szintje relatíve milyen mértékben emelkedett a többségi társadalom – mindenekelőtt a többségi társadalom fiataljainak – iskolázottsági szintjéhez képest. Magyarán: csökkent-e a relatív lemaradás?

16. táblázat

A nem cigány és cigány tanulók általános iskolai lemorzsolódása a mindenkori első évfolyam létszámának százalékában (1970/71–1992/93)

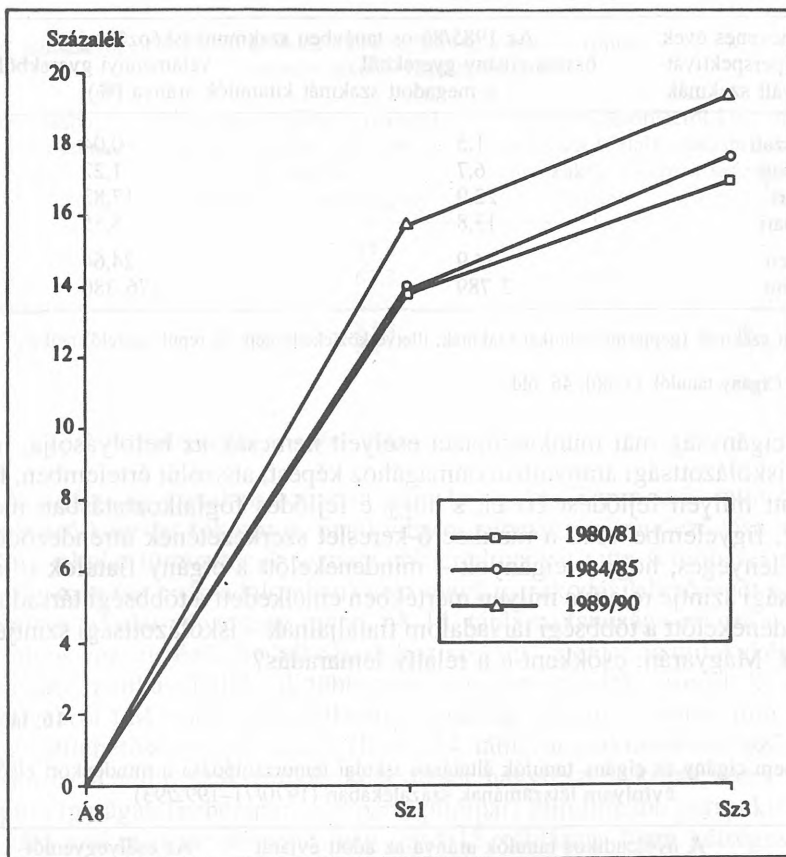
Évjárat*	A nyolcadikos tanulók aránya az adott évfolyam elsőségeinek százalékában		Az esélyegyenlőtlenség mértéke (1)/(2)
	nem cigány (1)	cigány (2)	
1970/71	88,66	30,61	2,90
1977/78	89,81	31,16	2,88
1981/82	88,54	36,47	2,43
1985/86	87,87	43,68	2,01

* A táblázatban szereplő évfolyamok a sorokban megadott években voltak elsősök az általános iskolában.

Forrás: Kertesi [1995], 39. old.

Ami az általános iskola nyolc osztályát illeti, egyértelmű a javulás. A 16. táblázat tanúsága szerint a hetvenes évek eleje óta folyamatosan nő az általános iskola első osztályába beiskolázott cigány gyerekek közül azoknak az aránya, akik a nyolc osztályt bukás nélkül elvégezték, miközben ez az arány

Továbbtanulási esélykülönbségek a szakmunkásképzőben (az F5.a Függelékben szereplő továbbtanulási esélyek különbségei: nem cigány adat mínusz cigány adat)

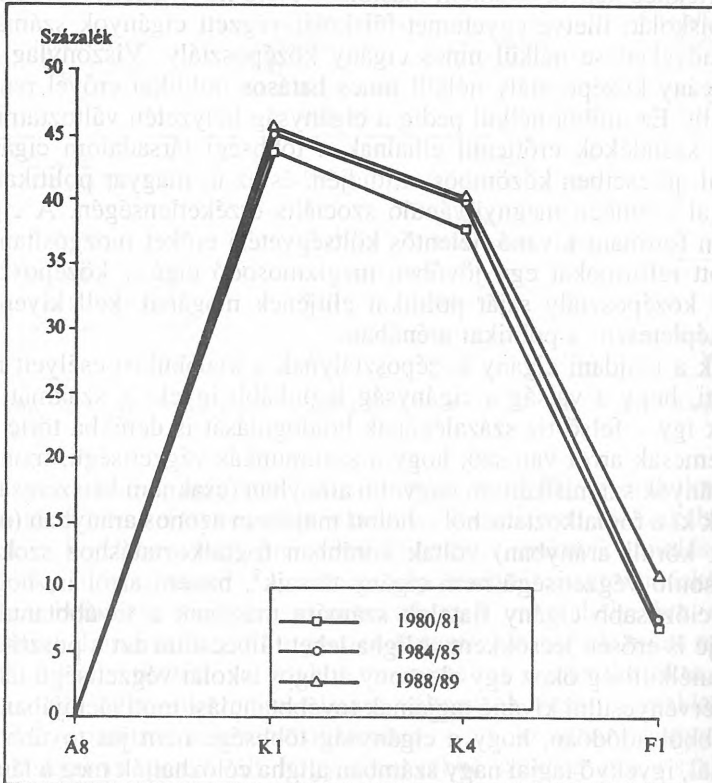
a nem cigány gyerekek körében gyakorlatilag konstans. Az esélyegyenlőtlenség mértéke ennek következtében húsz év alatt a háromszoros mértékről kétszeresre mérséklődött.

A középszintű képzésben és a felsőoktatásban azonban egyre romlott a helyzet: a cigánygyerekek viszonylagos lemaradása határozottan növekedett, ráadásul relatíve annál nagyobb mértékben, minél magasabb iskolai végzettségről van szó. A szakmunkásképzőben és középiskolában továbbtanuló nem cigány, illetve a cigány gyerekek közti továbbjutási esélykülönbségek időbeli alakulását az 1. és 2. ábra mutatja.⁵ A szakmunkásképző – mint a cigány gyerekek esetében domináns továbbtanulási forma – esetében igen jelentős a relatív hátrány növekedése. Ez minden valószínűség szerint szorosan

⁵ Az 1. ábra adatait az F5.a Függelék, a 2. ábra adatait az F5.b Függelék grafikonjaiból kaptuk meg.

2. ábra

Továbbtanulási esélykülönbségek a középiskolában és az egyetemi, illetve főiskolai felvételin (az F5.b Függelékben szereplő továbbtanulási esélyek különbségei: nem cigány adat mínusz cigány adat)

összefügg a szocialista szakképzési modell összeomlásával, valamint a ténnyel, hogy a szakmunkásképzőbe járó cigány gyerekek nagy százalékban korábban olyan szakmákat tanultak ki, amelyekben a nyolcvanas évek második felétől mind nehezebb volt elhelyezkedni (lásd 15. táblázat). Más oldalról a relatív iskolai leszakadás mértékének növekedése a középiskolai és egyetemi-főiskolai továbbtanulási szinteken annál is inkább tragikus fejlemény, mivel ezeken a pontokon abszolút értelemben vett fejlődés egyáltalán nem történt⁶, holott – mint már említettük – a munkaerőpiaci kereslet a tudásnak épp ezeknek a fokozatai iránt nőtt meg a legnagyobb mértékben.

6 Ha pillantást vetünk az F5.b. Függelék cigány grafikonjaira, rögtön kiderül, hogy a középiskolai továbbtanulás (és ennek következtében természetesen az egyetemi-főiskolai továbbtanulás) terén tíz év alatt semmilyen előrehaladás nem történt. Ez annál is tragikusabb, mert az az abszolút szint, amelyről tíz év alatt a legcsekélyebb elmozdulás sem történt, a következő – mélyen elgondolkoztató – mutatóval jellemezhető: 1000 hatéves cigány gyerekből kilenc év elteltével mindössze 11 jut el átlagosan a középiskolák első évfolyamáig (lásd F4. Függelék).

A cigány gyerekek középiskolai és felsőoktatásbeli leszakadása a többségi társadalom gyerekeihez képest nemcsak foglalkoztatási szempontból érinti hátrányosan a cigányokat, hanem a cigány középosztály majdani kiépülésének szempontjából is. (A leszakadás a felsőoktatásban a nyolcvanas évek eleji mértékhez képest csaknem másfélszeresére növekedett! – lásd 2. ábra.) A középiskolát, illetve egyetemet-főiskolát végzett cigányok számának lényeges növekedése nélkül nincs cigány középosztály. Viszonylag jelentős súlyú cigány középosztály nélkül nincs hatásos politikai erővel rendelkező cigány elit. Ez utóbbi nélkül pedig a cigányság helyzetén változtatni kívánó politikai szándékok erőtlenül elhalnak a többségi társadalom cigányokkal szembeni, jó esetben közömbös attitűdjén, és az új magyar politikai elit cigányokkal szemben megnyilvánuló szociális érzéketlenségén. A cigányság helyzetén fordítani kívánó, jelentős költségvetési erőket mozgósítani képes, határozott reformokat egy jövőben megizmosodó cigány középosztálynak, illetve e középosztály saját politikai elitjének magának kell kiverekednie. Persze képletesen: a politikai arénában.

Ennek a majdani cigány középosztálynak a kialakulási esélyeit nagyban csökkenti, hogy a válság a cigányság leginkább igyekvő, szakmát tanult – mondjuk így – felső tíz százalékának boldogulását is derékba törte.

Itt nemcsak arról van szó, hogy a szakmunkás végzettségű, munkaképes korú cigányok szignifikánsan nagyobb arányban (csaknem kétszeres eséllyel) szorultak ki a foglalkoztatásból – holott majdnem azonos arányban (nyolcvan százalék körüli arányban) voltak korábban foglalkoztatáshoz szokottak –, mint hasonló végzettségű nem cigány társaik⁷, hanem arról is, hogy ezzel az ambiciózusabb cigány fiatalok számára magának a továbbtanulásnak a vonzereje is erősen lecsökkent. Aligha lehet túlbecsülni azt a pusztítást, amit a munkanélküliség okoz egy alacsony átlagos iskolai végzettségű társadalmi csoport érvényesülni kívánó tagjainak továbbtanulási motivációjában. Hiszen éppen abból adódóan, hogy a cigányság többsége nem jut tovább a nyolc osztálynál, igyekvő tagjai nagy számban aligha célozhatják meg a társadalom többsége számára valóban sikeres felsőoktatási továbbtanulási pályákat. Ami korábban elérhető volt – a szakmunkás végzettség –, az az érvényesüléshez ma már kevés, vagy még annál is kevesebb, mint amit a többségi társadalom fiataljai közül a közepes képességűek (a többségi társadalom mércéjével: közepes igyekezettel) elérnek. Figyeljük csak meg a 17. táblázatot, mely a cigány és nem cigány népesség (iskolai végzettséggel definiált) alsó, középső és felső rétegeinek foglalkoztatási esélyeit méri össze!

7 Lásd 14. táblázat.

17. táblázat

A cigány, illetve nem cigány munkaképes korú népesség felső és középrétegeinek kizsorolása a munkaerőpiacról

Iskolai végzettség alapján definiált réteg	Cigány			Nem cigány		
	tipikus iskolai végzettségek		a foglalkoztatáshoz szokottak közül azoknak az aránya, akik elveszítették az állásukat	tipikus iskolai végzettségek		a foglalkoztatáshoz szokottak közül azoknak az aránya, akik elveszítették az állásukat
Alsó 30–35%	0 osztály	5,9	64,3	1–7 osztály	2,8	15,7
	1–7 osztály	31,5		8 osztály	29,8	
Középső 50–55%	8 osztály	49,6	43,9	szakmk. középiskola	27,5 28,4	9,9
Felső 10–15%	szakmk. középiskola	11,1 1,7	17,7	felsőfok	11,4	3,9
	felsőfok	0,2				
Együtt	-	100,0	39,1	-	99,9	10,7

Forrás: Cigány iskolai végzettség: Cigányvizsgálat 1993/94; többi adat: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

A helyzet azonban még ennél is rosszabb: „A cigány gyerekeknek, mint a legalsó társadalmi réteghez tartozóknak a szocializmus időszakában is főként csak a legalacsonyabb presztízsű nagyipari szakmák tanulására nyílt lehetőségük, ahol az állami nagyüzemi képzőhelyek szakmunkásképzés címen főként betanított munkásokat képeztek saját munkahelyeikre, és ahová a rossz munkakörülmények és a gyenge kereseti viszonyok miatt mindenkit felvettek, aki jelentkezett, sőt olykor toborozták is a jelentkezőket. A rendszerváltás után bekövetkezett gazdasági változások éppen a szakképzésnek ezt a részét érintették a legérzékenyebben. (...) Az állami nagyvállalatok összeomlásával világossá vált, hogy nincs többé szükség arra a szakképzési modellre, amely főként a nehézipari és a gépipari ágazatok számára képzett nagyüzemi szakmunkásokat. Ráadásul azoknak a nagyüzemi gyakorlőhelyeknek a többsége is megszűnt, amelyek korábban a szocialista szakképzés gyakorlőhely-kapacitásának a túlnyomó részét (80 százalékát) biztosították. Miután a kisipari képzőhelyek bekapcsolódásának üteme nem követte az állami nagyipari gyakorlőhelyek leépülésének tempóját, a gyakorlőhelyek »kurrens« cikké váltak a magyar szakképzésben. Az elmúlt években egyre több szakmában csak úgy lehetett gyakorlőhelyet találni, ha a szülők »megvették« őket gyerekeiknek, vagyis tetemes »tandíjat« fizettek a vállalkozóknak. Mivel a társadalom alsó rétegeihez tartozó szülők (köztük a cigányok) erre nem képesek, az ő gyerekeik előtt lényegében bezárultak a szakképző iskolák kapui.” (Liskó [1995], 6–7. old.)

Munkaerőpiaci diszkrimináció

A cigány és nem cigány népesség relatív munkanélküliségi esélyei között mintegy három és félszeres különbség, a cigány és nem cigány foglalkoztatottak kereseti színvonala között pedig (órakeresetekben mérve) mintegy húsz százaléknyi eltérés mutatható ki. Az alábbiakban összefoglaljuk azoknak a modelleknek⁸ a tapasztalatait, amelyek ezeket a markáns különbségeket megpróbálják komponenseire bontani, vagyis megpróbálják kimutatni, milyen mértékben következik ez a cigány és nem cigány népesség belső összetételének eltéréseiből, s milyen mértékben abból a pusztán tényből, hogy a két csoport különböző etnikumok képviselőiből áll. Az ilyen jellegű, semmilyen ismert és mérhető közgazdasági hatásmechanizmusnak nem tulajdonítható reziduális hatásokat szökták az empirikus munkagazdaságtani irodalomban a diszkrimináció hatásának – vagyis azonos minőségű (strukturális sajátosságú) munkaerő eltérő értékelésének – tekinteni. A diszkrimináció mértékét természetesen annál pontosabban vagyunk képesek kvantifikálni, minél pontosabban tudjuk megmérni a két csoport eltérő összetételéből adódó különbségeket.⁹

A munkanélküliségi esélyekben tapasztalható, igen nagy különbségek forrásai után kutatva, valamennyi fontosabb, ismert és mérhető tényezőt egyetlen modell kereteiben összefoglalva, azt találtuk, hogy a cigányság foglalkoztatási esélyei jelentős részben azért olyan csekélyek, mivel az országos átlagnál lényegesen iskolázatlanabbak, illetve lakóhelyüket és tipikus munkahelyeiket tekintve, erőteljesen koncentrálódnak az ország válság sújtotta régióiban és iparágaiban. E tényezők közül messze az iskolai lemaradásnak van a legnagyobb súlya. Mindazonáltal ezeknek a közgazdaságilag jól értelmezhető – munkakeresletet csökkentő, illetve álláskeresést drágító – hatásoknak a nagyságrendje messze nem elegendő arra, hogy akárcsak felerészt megmagyarázzuk a megfigyelhető munkanélküliségi ráta különbségeket. Munkanélküliségi modellünkben igen jelentős mértékű reziduum marad megmagyarázatlanul. Nehéz kitérni az elől az értelmezés elől, hogy a megfigyelhető munkanélküliségi ráták közti különbség mintegy felét-kétharmadát kitevő reziduális hatásban ne lássuk a munkaerőpiaci diszkrimináció jeleit is.

A cigány foglalkoztatottak mintegy húsz százalékos kereseti lemaradásának okai után kutatva, ismét valamennyi fontosabb, ismert és mérhető tényezőt egyetlen modell kereteiben összefoglalva, azt találtuk: a kereseti lemaradás a munkanélküliségi esélykülönbségekhez képest sokkal nagyobb mértékben – mintegy kétharmad részben – vezethető vissza döntően megint csak iskolázottsági és területi különbségekre. Ami e két tényező egymáshoz viszonyított súlyát illeti: az iskolai lemaradás hatása a kereseti különbségek létrehozásában ismét domináns tényezőnek bizonyult. Fontosságát tekintve, úgy aránylik a kedvezőtlen területi eloszlás hatásához, mint a három az egyhez. Az etnikai hovatartozásnak betudható – vagyis modellünk keretein belül

8 A modelleket az F7.b és az F7.c Függelékek tartalmazzák, a modellekben szereplő változókhoz tartozó definíciókat és magyarázatokat pedig az F7.a Függelék tartalmazza.

9 Az alkalmazott dekompozíciós eljárás részletes leírását Kertesi [1994] cikke tartalmazza.

semmilyen közgazdaságilag nem magyarázható, s ezért a diszkrimináció eredményének is tekinthető – kereseti egyenlőtlenség mértéke legfőljebb egyharmad részre tehető (lásd 18. táblázat).

18. táblázat

A kereseti egyenlőtlenség modell felbontása

Tényező	Az adott tényezőknek betudható kereseti különbség (százalék)
Demográfia	6,15
Iskolázottság	45,53
Lakóhely	14,75
Iparág	- 2,03
Az attribútumoknak betudható	64,39
Az etnikai hovatartozásnak betudható	35,61
Teljes különbség	100,00

Forrás: Kertesi [1994], 1017. old.

Az a körülmény, hogy a diszkrimináció – vélhetően – erősebben érvényesül az elbocsátások és a felvételek esetében, mint a munka javadalmazásában, nem meglepő. Az elbocsátások s (ma már mind inkább) a felvételek olyan elsődleges szelekciós mechanizmusként működnek, amellyel a munkaadók – a munkaerőpiaci dekonjunktúra állapotában – igen alaposan megszűrik alkalmazott munkaerő-állományukat. S minthogy statisztikai alapon úgy okoskodnak, hogy a cigányok körében kisebb eséllyel találnak céljaiknak megfelelő dolgozókat, a felvételnél diszkriminálni fogják őket, ha egyszer a költségesebb egyéni felvételi szűrők alkalmazásától, épp azoknak magasabb költségei miatt eltekintenek. Az pedig természetes, hogy azokkal a cigány dolgozókkal szemben, akik az így velük szemben megszigorodott szűrőkön sikerrel átjutottak, a bérdiszkrimináció mértéke lényegesen kisebb lesz. Világosan látnunk kell: a cigányok többségével szemben alkalmazott munkaerőpiaci diszkrimináció zömében ilyen – statisztikai – jellegű: nem a munkáltató személyes rokonszenven vagy előítéletein múlik, hogy alkalmaz-e cigány dolgozókat, hanem az etnikai hovatartozás mint felvételi szűrő relatív olcsóságán. A helyzet ettől természetesen csak nehezebb. A statisztikai diszkrimináció költségcsökkentő hatását, s ezért – bármilyen szomorú is – a munkaadó szemszögéből ökonómiailag racionális. Még az előítéletektől leginkább mentes munkaadónak is meg kell fontolnia, megéri-e számára drága munkaügyi apparátust működtetni, ha egyszer nagy biztonsággal – természetesen az egyedi tévedések lehetőségét belekalkulálva – képes külsőleg megfigyelhető jegyek (nem, életkor, etnikai hovatartozás) alapján a jelent-

kezők közül kiostálni a számára várhatóan nem megfelelő dolgozókat.¹⁰ Mivel a statisztikai diszkrimináció döntően anyagi kérdés, ezért a harcot el-lene nem szép szavakkal, hanem pénzügyi eszközökkel kell fölvenni: az érintett munkaadók döntéseinek költség–haszon szerkezetét kell megpróbálni – a statisztikai diszkrimináció hasznát ellensúlyozó – állami programokkal megfelelő módon átalakítani. Hogy miként, arra a gyakorlati ajánlásokat tartalmazó részben majd visszatérünk. A diszkrimináció más típusait, illetve a statisztikai diszkrimináció durvább – jogi eszközökkel is szankcionálandó – megjelenési formáit szintén a terápiairól szóló részben taglaljuk majd.

Terápiák

A cigányok foglalkoztatási és szélesebben értelmezett életesélyeit valójában négy tényező rontja: az iskolai lemaradás, a területi hátrányok, a foglalkoztatási és iskolai hátrányok családi szintű kumulálódása, valamint a diszkrimináció. A terápiának is erre a négy tényezőre kell irányulnia. A szóban forgó programjavaslatok egy része olyan, hogy etnikai hovatartozástól *függetlenül* igyekszik segíteni mindazokon, akik a program előnyeiben részesülni jogosultak. A cigányság helyzetét ezek a programok annyiban és csakis annyiban segítik, amennyiben a potenciálisan jogosultak körében a cigány népesség nagyobb arányban fordul elő, mint mások. A gyakorlati ajánlások másik része *a cigányság mint etnikum helyzetének közvetlen javítására* irányuló programokat javasol. A félreértéseket elkerülendő, már rögtön itt, a terápiairól szóló rész bevezetőjében leszögezzük: elgondolásunk szerint az utóbbi típusú programok kivétel nélkül mind kizárólag *önkéntes* alapon működhetnének. Egyedül az érintett cigány emberek lennének hivatottak – egyénenként – eldönteni, kívánnak-e cigányságuk nyílt vállalásával a szóban forgó programok előnyeiben részesülni.¹¹

Mivel véleményünk szerint valamennyi hátrány közül az iskolai lemaradás felszámolása a legfontosabb, a terápiaik tárgyalását ezzel kezdjük.

Az iskolázottsági szint emelését szolgáló reformok és programok

Tudomásul kell venni, hogy a cigányság jelenlegi, katasztrofálisnak minősíthető foglalkoztatási helyzete számottevő mértékben csak akkor javulhat,

10 Ez fokozottan érvényes az alacsony iskolázottságot feltételező, alacsony státusú munkahelyekre. Ott ugyanis többnyire nincs szükség olyan típusú, nehezen felmérhető jártasságokra és ismeretekre, melyeknek meglétére bonyolult munkaügyi technikákkal lehet csak következtetni.

11 Az alábbi gyakorlati ajánlások saját munkáimon kívül *igen nagy mértékben* támaszkodnak kollégáim munkáinak eredményeire, mindenekelőtt: *Csongor Anna, Havas Gábor, Kemény István, Liskó Ilona* és *Varga Júlia* írásaira. Köszönettel tartozom nekik azért, hogy kéziratban levő írásaikat a rendelkezésemre bocsátották. Lásd: Csongor [1994], Kemény–Havas–Kertesi [1994], Liskó [1995], Varga [1994]. Köszönettel tartozom továbbá azokért a gondolatébresztő beszélgetésekért, melyeket ebben a tárgykörben *György Péterrel, Neményi Máriával* és *Radó Péterrel* folytathattam.

ha az iskoláztatás terén jelentős előrelépést sikerül elérni, és a gazdasági fellendülésnek köszönhetően a munkaerőpiac szívóhatása is érvényesülni kezd. Az iskoláztatási szint emelése szempontjából a leghatékonyabb eszköz a kötelező iskoláztatás időtartamának a meghosszabbítása. Hosszabb távon – véleményem szerint ennek már közvetlenül az ezredforduló után be kell következnie – csak az iskolakötelezettség 18 éves korig történő kiterjesztésétől (illetve a középiskola valamilyen formájának kötelezővé tételétől) remélhető komoly előrelépés.

Először azt kell megindokolnunk, *miért éppen a középiskolánál* kell az áttörést a cigányság iskolázottsági színvonalának emelésében elérni. Az alábbi tényezőket kell megfontolni: 1. A cigány gyerekek felzárkózása az általános iskolában húsz év óta magától is töretlenül folytatódik (lásd 16. táblázat). Habár ez nem ellentmondásmentes folyamat, a trend folytatódására lehet számítani. 2. A legutolsó olyan generáció pályafutását szemügyre véve, amely – életkoránál fogva – eljuthatott az iskolai karrier legmagasabb szintjéig, azt látjuk (lásd F8. Függelék), hogy egy hatéves nem cigány gyerekeknek a cigány gyerekekhez képest a szakmunkásképző végzettség megszerzésére csaknem hatszor akkora esélye van, ugyanennek az esélyegyenlőtlenségnek a mértéke pedig a középiskola elvégzésében (s így az egyetemre való felvétel szükséges feltételének megszerzésében) csaknem ötvenszeres. Ennek a hatalmas esélyegyenlőtlenségnek a zöme egyetlen ponton keletkezik: az általános iskola nyolcadik osztálya utáni középiskolai továbbtanulásban. A cigány gyerekek csaknem tizenhatszor kisebb eséllyel tanulnak tovább középiskolában az általános iskola elvégzése után, mint a nem cigány gyerekek. 3. A szóban forgó lemaradás ráadásul a nyolcvanas évtized egészében folyamatosan nőtt, ami – az egyetemi felvételeket alapul véve – a cigányság relatív helyzetét egy évtized leforgása alatt mintegy ötven százalékkal rontotta (lásd 1. és 2. ábra). 4. Ugyanezen évtized alatt éppen az azoknak az iskolai végzettségi fokozatoknak a munkaerőpiaci értékesülése növekedett meg a legnagyobb mértékben, amelyekben a cigányság induló helyzete és pozícióromlása is a legnagyobb volt (lásd F6. Függelék). Intuitíve is világos: a cigány gyerekek iskoláztatását elősegítő állami programoknak a középiskolai felvételekre kell az erőt összpontosítania.

Másodszor azt kell megindokolnunk, *miért nemcsak a cigány gyerekek helyzete indokolja* az iskolakötelezettség 18 éves korig való kiterjesztését.¹³ A következő tényeket kell megfontolnunk: 1. Minden ellenkező híreszteléssel szemben, a magyarországi 15–18 éves korosztály tagjai körében a fejlett nyugati (OECD) országok hasonló korosztályaihoz képest döbbenetes mértékű a lemaradás a középiskolai továbbtanulás arányaiban.¹⁴ A döntő ok: az OECD-országok többségében van kötelező középiskoláztatás, Magyarországon nincs. 2. A középiskolai és egyetemi végzettség piaci felértékelődése a

12 Ez az 1981/82. tanévben hatéves (első osztályos) és 1993/94. tanévben potenciálisan első éves egyetemista-főiskolás tanuló korosztály.

13 Itt alapvetően Varga Júlia [1994] úttörő kutatási eredményeire támaszkodunk.

14 Az OECD-átlag szemben a magyar adattal a következő: 15 évesek: 92,1 szemben a 85,0; 16 évesek: 83,9 szemben a 73,0; 17 évesek 70,6 szemben a 49,3; 18 évesek: 43,6 szemben a 11,9 százalékkal (lásd Varga [1994], 63–64. old.).

nyolcvanas évtizedben nem magyar, hanem világjelenség. Relatív iskolai lemaradásunk növekedése – lévén, hogy Magyarország erősen nyitott gazdaság – nemzetközi versenyképességünket ássa alá. 3. Az a több százezer ember, aki nem jut el a középiskoláig – akár cigány, akár nem (Kemény István 1970-es híres, szegénységről szóló akadémiai előadásának szavait parafrázálva): nem húsz-harminc év múlva, hanem már a közeljövőben is „a legnagyobb gondot jelenti önmagának és az egész országnak”¹⁵, hiszen a jelenlegi tatósan munkanélküli tömeg jövőbeli bázisát teremti meg. Nem valószínű ugyanis, hogy az ország valaha is visszatér az alacsony tudásszintű munkaerő bőségére támaszkodó – a szocializmus négy évtizede alatt tökéletes zsákutcának bizonyuló – gazdasági fejlődés modelljéhez. Legalábbis reméljük, hogy nem. 4. A középiskolai oktatás kiterjesztésének szükségességét más oldalról is alátámasztják az adatok. „Mivel a középiskolában tanulók viselik legnagyobb mértékben iskoláztatásuk költségeit, ezért a további oktatási expanzióhoz a középiskoláztatás egyéni költségeinek a csökkentésére is szükség lehet.” Míg a rendszerváltás óta eltelt években az oktatásra fordított állami kiadások reálértékben nem csökkentek, inkább növekedtek, e kiadások belső arányaiban igen jelentős módosulások történtek: amíg a felsőoktatásban a jóléti kiadások részaránya igen jelentősen megnőtt, addig az általános és középiskolákban a jóléti kiadások részaránya radikálisan lecsökkent. Nem kétséges, hogy ez egyet jelent a felső és a felső-középrétegek nagyfokú állami támogatásával és az alsó, illetve alsó-középrétegek iskoláztatási esélyeinek romlásával.¹⁶ Amellett, hogy ez az egyenlő közteherviselés elve alapján súlyosan kifogásolható, az is világos: ha ez a trend folytatódik, lemaradásunk a nyugati országokhoz képest növekedni fog.

Harmadszor: röviden szót kell ejtenünk e nagyszabású reform néhány elengedhetetlen feltételéről. 1. Végig kell gondolni, mi lehet a középiskolai szintű iskolakörzetek természetes léptéke. Megfontolandó lehet a hajdani Bibó–Mattyasovszky terv városkörnyék-koncepciója. 2. Végig kell gondolni, milyen finanszírozási módon járulnának hozzá a középiskolával nem rendelkező települések a középiskolai hálózat fenntartásának költségeihez. 3. Az egész országra kiterjedő iskolabusz-hálózatot kell kiépíteni. (Erre egyébként a kötelező középiskoláztatás bevezetése nélkül is szükség van: az ország mintegy ezer községében ugyanis nincs általános iskola, több száz településen pedig nincs felső tagozat).¹⁷

Végül röviden egy súlyosnak tűnő – de véleményem szerint elhibázott – ellenérvről. Felmerült az a kifogás, hogy a cigányság munkaerőpiaci pozíciójának feltételezett javulása a tankötelezettség kiterjesztése révén merőben illuzórikus, hiszen az az átlagos cigány iskolázottság emelkedését az országos átlagszint párhuzamos emelkedésével érné el. A munkaerőpiac pedig – így szól a konklúzió – bár ekkor egy fokkal magasabb átlagos iskolázottsági

15 Kemény [1970], 82. old.

16 Lásd Varga [1994], ugyanott.

17 Ha belegondolunk abba, hogy a cigányok mintegy egyharmada ilyen kistelepülésen él, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a jelenlegi – 16 éves korig tartó – iskoláztatási kötelezettségnek is gyakran nehéz érvényt szerezni.

szinten, de ugyanúgy nem tartana igényt a *relatív* alacsonyabb végzettségű dolgozók szolgáltatásaira. Ezek között pedig nyilván akkor is felül lennének reprezentálva a cigány dolgozók. Vegyük észre azonban, hogy ez az érvelés két igen szigorú burkolt feltételezésen nyugszik: 1. az oktatásnak pusztán piaci jelzésértéke van, és nincs ismeretközvetítő–termelékenységnövelő hatása; mindössze azt a célt szolgálja, hogy a munkáltatók számára költségkímélő módon manifesztált tegye az eleve meglévő képességbeli–termelékenységi különbségeket; 2. egy jövőbeli gazdasági növekedés az iskolázottság abszolút szintjétől függetlenül a munkaerő mindenkori alsó, mondjuk tíz százalékat amúgy sem képes felszívni. A munkagazdaságtan minden empirikus tapasztalata ellentmond ennek a két premisszának. Habár az iskolának evidens módon van jelzésértéke, döntően azonban azért növeli a kereseteket, mert fokozza a teljesítményeket; a gazdasági növekedés során létrejött új munkahelyek pedig alapvetően képesek egy bizonyos kulturális–iskolázottsági küszöbszintet elérő népességet felszívni. Éppen ezért szükséges a cigányság átlagos iskolázottsági szintjét a huszonegyedik századi iskolázottsági követelményeknek legalább a küszöbszintjéig fölemelni, mert a gazdasági növekedés beindulásával csakis így lesz képes a modern gazdaság ismét integrálni őket saját szervezetébe. Gazdasági növekedés nélkül erre természetesen nincs remény. Viszont e küszöbszint elérése nélkül, akár együtt jár ez a relatív lemaradás mérséklődésével, akár nem, még gazdasági növekedés mellett sem lesznek képesek integrálódni, hiszen a gazdaság mindenkor képes arra, hogy a nem megfelelő minőségű (mégoly olcsó) munkaerőt tökével helyettesítse.

„A cigányok iskolázottságában némi javulást eredményezhet a kötelező tízéves általános képzésnek az oktatási törvényben és a kormányprogramban előirányzott bevezetése. Az iskolázottság szempontjából leghátrányosabb helyzetű (legrosszabb előmeneteli esélyekkel rendelkező) társadalmi csoportok esetében azonban további kedvezmények is szükségesek ahhoz, hogy az általános képzés időtartamának a meghosszabbítása valóban éreztesse hatását. E nélkül ugyanis az ilyen társadalmi háttérrel rendelkező gyerekek nagy valószínűséggel a hat- és nyolcosztályos középiskolák rohamos gyarapodása miatt erősen kontraszelektált általános iskolákban fogják »letudni« a tíz évet. A támogatások feltételül olyan kritériumokat kell megszabni, amelyek garantálják, hogy azok valóban az egyébként legrosszabb továbbtanulási esélyekkel rendelkező gyerekekhez jussanak el. Az ilyen típusú támogatások óhatatlanul kedveznek a cigányoknak, de aki a kritériumoknak megfelel, annak meg kell kapnia, függetlenül attól, hogy cigány vagy nem cigány. Kétféle támogatást javasolunk:

Továbbtanulási támogatást kell biztosítani azoknak a családoknak, amelyekben egyik szülőnek sincs nyolc általánosnál magasabb iskolai végzettsége, és legalább az egyik szülő munkanélküli, továbbá legalább egy gyerek közép- vagy felsőfokú tanulmányokat folytat. A továbbtanulási támogatást differenciálni lehet aszerint, hogy azon a településen, ahol a család él, mekkora a munkanélküliségi ráta. Ez a kritérium a válságövezeteket, illetve a sorvadó kistelepüléseket fogja előnyben részesíteni, ahonnan a fenti kritéri-

umoknak megfelelő családok gyerekei a legkisebb valószínűséggel tanulnak tovább.”¹⁸

„Fejkvóta jellegű »prémiumot« kell biztosítani minden fenti kritériumoknak megfelelő gyerek után azoknak az általános iskoláknak, ahonnan valamelyik középfokú, illetve azoknak a középiskoláknak, ahonnan valamelyik felsőfokú tanintézménybe felvételt nyertek.”¹⁹

„Jelenleg a cigány gyerekek túlnyomó többsége az általános iskola után nem tanul tovább, és többnyire esélye sincs arra, hogy munkát találjon. Ugyanakkor a munkaügyi központok sem regisztrálják őket. (Ez egyébként nagyjából így van a nem cigány fiatal állástalanok esetében is, jóllehet az állástalan fiatalok körében a cigány fiatalok messze fölülreprezentáltak.²⁰) Így hatástalan marad a Foglalkoztatásról szóló törvény 14. paragrafusának 2. bekezdése, amely kötelezően írja elő az iskolába már nem járó, tizennyolcadik életévüket be nem töltött fiatalok képzési támogatását. Ezért javasoljuk, hogy az Országos Munkaügyi Központ dolgozza ki az a 15–18 éves állástalan fiatalok regisztrálásának technikáit²¹, és tegye kötelezővé a regisztrációt a munkaügyi központoknak. Ez a minimális feltétele annak, hogy a fiataloknak ez a legkiszolgáltatottabb, legperspektívátlanabb helyzetű csoportja átgondolt stratégia alapján intézményes segítségnyújtásban részesüljön.”²²

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium kisebbségi oktatásfejlesztési programjával összhangban ki kell dolgozni egy, az általános iskola befejezését és a középiskola elvégzését segítő, speciálisan cigányokra irányuló országos tehetséggondozó és kollégiumi rendszert. Középiskolai és felsőoktatási ösztöndíjrendszert kell kialakítani cigány tanulók számára. Cigány származású főiskolai és egyetemi hallgatók részére ki kell alakítani egy tanulmányi szerződéseken alapuló felsőoktatási hitelkonstrukciót. E programok méretének olyan nagyságrendűnek kell lennie, hogy az ezredfordulóig legalább megduplázza (a jelenlegi 500 fős létszámról minegy 1000 főre emelje) a középiskolákban tanuló cigány gyerekek számát. Ki kell dolgozni a kilencvenes évek realitásának megfelelő, cigány szakképzési programot. Mint a terápiákról szóló rész bevezetőjében említettük, e speciálisan cigány programokban mindazok részt vehetnének, akik cigányként definiálják önmagukat, részt kívánnak venni a szóban forgó programokban, és eleget tesznek a programok által támasztott egyéb követelményeknek. Semmiképpen sem szabad a cigány etnikumhoz tartozás „valódiságát” firtatni. Nyugodtak lehetünk: a mindenkori létszámokhoz képest elenyésző lesz azoknak a száma, akik nem

18 Kemény–Havas–Kertesi [1994], 37. old.

19 Kemény–Havas–Kertesi [1994], ugyanott.

20 A regisztráció mértéke a 15–18 éves cigány állástalanok körében 14 százalékos, a nem cigány állástalanok körében 25 százalékos. A cigány fiatalok részaránya a szóban forgó korosztály állástalanjai körében 16 százalék (ELAR, 1993. szeptember–novemberi adat).

21 A regisztrálás alapját az egyes munkaügyi központok körzetéhez tartozó általános iskoláktól kapott rendszeres adatszolgáltatás képezné. Ez magában foglalná név és lakcím szerint azokat, akik kimaradtak az iskolából vagy a nyolc osztály elvégzése után nem tanultak tovább. Az így szerzett adatokból és az illetékes önkormányzatokkal együttműködve biztosítható a teljes körű regisztráció.

22 Kemény–Havas–Kertesi [1994], 38. old.

cigány létükre akarnak speciális cigány programok előnyeiben való részese-
dés kedvéért egy, a társadalom többsége által előítéletekkel és hátrányos
megkülönböztetéssel sújtott kisebbséghez tartozni. Inkább az ellentétes elő-
jelű problémára kell felkészülni: a programok előnyeit úgy kell bekalibrálni,
hogy az a cigány önazonosság vállalásával járó potenciális stigmatizációért
is kárpótoljon.

A tervek szerint létesítendő országos cigány középiskolai kollégiumi rend-
szer az ország öt nagyvárosában hozna létre hatosztályos (az általános iskola
7–8. osztályára és a középiskola négy osztályára kiterjedő) cigány kollégiumo-
kat. Ezek a kollégiumok lakóhelyként és felzárkóztató intézményként mű-
ködnének, miközben a voltaképpeni oktatás a szóban forgó nagyváros egyéb
iskoláiban – a többségi társadalomba integrálva – folya. E kollégiumi rend-
szer hátterét egy egész országra kiterjedő általános iskolai cigány tehetség-
gondozó rendszernek kell képeznie. Meg kell határozni az egyes nagyváro-
sokban felállítandó kollégiumok megyekörzeteit, ahonnan a tehetséggondozó
hálózat általános iskolai tanárai diákokat küldenének a kollégiumokba, to-
vábbá meg kell tervezni azt is, hogy mely általános iskolákban célszerű ta-
nárokat megbízni a tehetségesebb és igyekvőbb cigány tanulók felkutatásával.
Végig kell gondolni, hogy milyen anyagi vonzata van egy ilyen méretű
tehetséggondozó hálózat létrehozásának. Semmiképpen sem lenne szabad ezt
az érintett tanároktól „társadalmi munkában” elvárni. A kollégiumi elhelye-
zést a szociális helyzettől függően támogatásban kellene részesíteni. Ki kel-
lene alakítani a továbbtanulni kívánó végzős hallgatók esetében a továbbta-
nuláshoz szükséges felkészítés mechanizmusait az illető nagyváros felsőok-
tatási intézményeivel, illetve a továbbtanulni nem szándékozó végzős hall-
gatók esetében a megfelelő színvonalú elhelyezkedés mechanizmusait a helyi
munkaügyi központokkal együttműködve (lásd: Kertesi–Kézdi [1995]).

Azon cigány csoportok számára, amelyek ezt igénylik (nem tekintik szeg-
regációnak), lehetővé kellene tenni önálló oktatási intézmények létrehozását.
Tudomásunk szerint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium jelentősebb
összeggel támogatni kívánja a pécsi Gandhi-gimnázium felépítését, és tervei
között szerepel egy hasonló, hat és fél osztályos gimnázium létrehozása Bu-
dapestten. Mindkét kezdeményezés költségvetési támogatását határozottan ja-
vasoljuk.

A cigány kollégiumoktól és cigány gimnáziumoktól függetlenül létre kel-
lene hozni, és – a már említett tehetséggondozó hálózaton keresztül – az
ország általános iskoláiban meg kellene hirdetni a helyi középiskolákban és
az ország bármelyik felsőoktatási intézményében továbbtanulni kívánó ci-
gány fiatalok számára meghatározott – mindenekelőtt tanulmányi – feltéte-
leket szabó ösztöndíj-pályázatokat.

Szintén a Művelődési és Közoktatási Minisztérium kisebbségi oktatásfej-
lesztési programjával összhangban ki kell dolgozni egy, speciálisan a cigány
gyerekek szakképzését elősegítő programot. „A cigány gyerekek szakképzé-
sének pillanatnyilag az az egyik legfőbb akadály, hogy szülei képtelenek
gyakorlólhelyeket »vásárolni« számukra, és így gyakorlólhely híján még azok
a szakképző iskolák is elutasítják őket, amelyekbe képességeik és tanulmányi
eredményeik alapján bekerülhetnének. Ennek a kedvezőtlen helyzetnek a ki-

küszöbölésére javasoljuk egy olyan támogatási rendszer kialakítását, amely ebben a tekintetben a családi indulóhelyzetet kompenzálja, illetve a kisiparosok számára nyújtana anyagi támogatást” (leginkább adókedvezményeket) „azzal a feltétellel, ha cigány gyerekek gyakorlati képzését vállalják. Ez a támogatási forma kisiparosok és kisvállalkozók számára nyújtana pályázati lehetőséget.”²³ Az ilyen jellegű pozitív diszkriminációs programok megvalósításával kapcsolatos technikai nehézségekre még visszatérünk.

Közvetlenül a munkanélküliség enyhítését szolgáló programok

Köztudott dolog, hogy a cigány munkanélkülieket az ún. aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök²⁴ – lényegesen kisebb számban érik el, mint a munkanélküli népesség egészét. „A cigány munkanélküliek leginkább a közhasznú munkavégzés lehetőségeiből részesülnek, de ez az esetek jelentős hányadában – különösen kisebb településeken – látszatfoglalkoztatás; voltaképpen nem más, mint a segélyezés egy formája. Az önkormányzatok sokszor nem tudják vagy nem is akarják a közhasznú foglalkoztatottakat értelmes feladatokkal ellátni. Többnyire megoldatlanok – elsősorban a kisebb településeken – a munkaszervezési problémák. Ezért az önkormányzatok többnyire arra használják a közhasznú munka lehetőségét, hogy e konstrukcióban rejlő segélyezési lehetőséget kihasználva kíméljék segélyezési keretüket. A fentiek figyelembevételével javasoljuk olyan program kidolgozását, amely az önkormányzatok, a munkaügyi és képzési központok együttműködésére építve a képzési programok és a közhasznú munkavégzés összekapcsolására törekszik.”²⁵ A közhasznú foglalkoztatás értelmessé tételére mindenekelőtt a szociális szolgáltatások területén nyílik lehetőség: házi szociális gondozás, falugondnoki rendszer, iskolai, óvodai szolgáltatások lehetnének azok a területek, amelyek nem igényelnek különösebb képzettséget, ugyanakkor a foglalkoztatási lehetőségek bővíthetők általuk. „Az ilyen típusú foglalkoztatás nagy előnye a közhasznú munkavégzés jelenleg uralgó formáival szemben, hogy sokkal inkább integráló hatású. A képzés és a közhasznú foglalkoztatás összekapcsolása révén szervezhetőek olyan »tatarozó brigádok«, amelyek valamilyen nonprofit konstrukcióban elvégzik a családi házak és középületek egyszerűbb felújítási munkáit.”²⁶

„Gyakran felvetődik – és általános megfogalmazásban a Munkaügyi Minisztérium cselekvési programjában is szerepel – az, hogy a falun élő, hátrányos helyzetű munkanélküliek és ezen belül a cigányok önfoglalkoztatásában szerepet kaphatna a mezőgazdasági termelés, és ehhez művelésre alkalmas földterületet kellene biztosítani. Tény, hogy a cigányok, ahogy annak idején az első, most a »második földosztásból« is kimaradtak. Mivel koráb-

23 Liskó [1995], 15. old.

24 Az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök a következők: támogatott munkaerőpiaci képzés, a munkanélküliek vállalkozóvá válását elősegítő támogatások, a munkaadók foglalkoztatásbővítési, illetve részmunkaidős foglalkoztatási támogatása.

25 Kemény–Havas–Kertesi [1994], 38. old.

26 Kemény–Havas–Kertesi [1994], ugyanott.

ban ritka kivételektől eltekintve nem volt saját földtulajdonuk, a kárpótlási jegyek révén eleve nem juthattak földhöz. De résztulajdonosként is alig-alig szereztek jogot, pedig az elmúlt évtizedekben sokan közülük tartós alkalmazottai voltak valamelyik téésznek vagy állami gazdaságnak, és mezőgazdasági munkából éltek. A Munkaügyi Minisztérium az önkormányzati tulajdonban levő földek hasznosítását javasolja ilyen célokra. Tudjuk, hogy az önkormányzatok csak korábban állami tulajdonban levő belterületi földeket kaptak meg. Ezek helyenként a legrászorultabb családok minimális szintű önellátását biztosíthatják, többet aligha. A jövedelempótló támogatásból vagy egyéb szociális juttatásokból élő családoknak ez is sokat jelenthet. Kérdés, hogy a cigány családok mezőgazdasági termelési kultúráját figyelembe véve, megfogalmazhatók-e ennél nagyratörőbb tevek is. Az 1993/94. évi országos cigányvizsgálat tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy ezen a téren igen nagyok a regionális különbségek. A Dunántúlon s különösen a dél-dunántúli részen lényegesen jobbak a háztáji gazdálkodás mutatói, mint az ország más részein. Ezért mindenekelőtt a Dél-Dunántúlon (Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyékben) javasoljuk egy olyan program kidolgozását, amely lehetővé teszi a komolyabb gazdálkodást is vállaló családok kiválasztását és földhöz juttatását. A kiválasztás egyik szempontja lehet, hogy kik azok, akik korábbi hosszabb alkalmazotti jogviszonyuk révén jogosultak lettek volna részaránytulajdonra, de jogosultságukat valamiért nem érvényesítették.”²⁷

A Budapesten működő *Autonómia Alapítvány*²⁸ ötödik éve foglalkozik helyi cigány szervezetekben végzett foglalkoztatásbővítő és a cigány közösségek megélhetését elősegítő gazdasági tevékenységek támogatásával. Eddigi működése során mintegy 125 cigány szervezetnek nyújtott vissza nem térítendő támogatást és hitelt munkaalkalom-teremtésre. Ennek a 125 programnak az alapján bizonyos általánosítható tapasztalatok is megfogalmazhatók. A legfontosabb tapasztalat talán az, hogy magának az alapítvány profiljának megfelelő szervezetek tevékenységére az ország több helyén is szükség volna. A Munkaügyi Minisztérium, valamelyik országos hálózatú bankkal együttműködésben megfontolhatná, hogy hasonló, helyi kezdeményezésű, kis méretű projektek támogatására vagy előnyös – esetleg nulla kamatozású – meghitelezésére pénzalapot hoz létre, melynek kihelyezésére és a vállalkozások életképességének elbírálására a szóban forgó bank helyi részlegeit kérné fel. Roppant fontos lenne ezen a téren, hogy az így nagyobb méretekben beinduló program az *Autonómia Alapítvány* eddigi tapasztalatait átvegye, és az Alapítvány munkatársai intenzív képzési program keretében elvállalják a helyi banki szakemberek kiképzését. Azt javasoljuk, hogy a Munkaügyi Minisztérium bízza meg az Alapítvány vezetőjét azzal, hogy az Alapítvány tevékenységének eddigi tapasztalatait összegezze, és pénzügyi szakemberekkel együttműködve dolgozza ki egy ilyen jellegű – de lényegesen nagyobb méretű – program tervét. Ennek a programnak a helyi munkaügyi és képzési

27 Kemény–Havas–Kertesi [1994], 41. old.

28 Az *Autonómia Alapítvány* működéséről lásd Csongor Anna [1944] beszámolóját, illetve Bíró Andrásnak (az Alapítvány igazgatójának) az interjúját (HVG, 1994. november 5. 51–52. old.).

központok segítségével arra is ki kellene terjednie, hogy az ilyen típusú vállalkozások potenciális vezetőit ellássák a vállalkozás vezetéséhez szükséges praktikus vezetői, pénzügyi és gazdasági ismeretekkel (például olyan módon, hogy többek között ilyen jellegű tanfolyamokon való részvételhez kötnék a hitelkérelmek, illetve támogatási kérelmek esetleges kedvező elbírálását).

Végül – az iskolaügyhöz hasonlóan – a munkaügyi gyakorlatnak is alkalmaznia kellene olyan pozitív diszkriminációs programokat, amelyek a munkáltatók részére nyújtott kedvezményekkel (mindenekelőtt adókedvezményekkel) támogatnák a cigány dolgozók alkalmazását. Természetesen itt is érvényesülnie kell az általános alapelvnek: egyedül az érintett cigány dolgozók lennének hivatottak eldönteni, kívánnak-e cigányságuk nyílt vállalásával a szóban forgó programok előnyeiben részesülni. Másfelől: tekintetbe véve a statisztikai diszkrimináció feltehetően általánosan elterjedt voltát, egy ilyen adókedvezmény mértékét igen nagy gondossággal úgy kell bekalibrálni, hogy az ellensúlyozni tudja a munkaerő-állomány statisztikai alapon történő primér megszüréseinek előnyeit, és fedezni tudja az ily módon nagyobb mértékben szükségessé váló munkaügyi apparátus működtetési költségeit. Ez két-fajta típusú munkaadó esetében valószínű: egyrészt olyan nagyobb vállalatok esetében, amelyek egyébként is fenntartanak munkaügyi apparátust, és technológiájuk folytán egyaránt igényelnek képzett és képzetlen embereket, másrészt pedig olyan kisebb településeken élő, kisvállalkozó munkaadók esetében, akik potenciális alkalmazottaikat egyébként is jól ismerik, és vállalatuk méretéből adódóan néhány kisebbségi dolgozó alkalmazása is jelentős mértékű adókedvezményeket jelenthet számukra.

A legelesettebbekről

Röviden szólnunk kell a legelesettebbekről, akiken sem a fent említett munkaerőpiaci programok, sem az első pontban felsorolt oktatási, képzési programok nemigen segíthetnek. Tudomásul kell vennünk: a cigányság maga is erősen rétegzett; társadalmi hierarchiájának alján – akár csak az egész társadalom hierarchiájának az alján – mindig is lesznek olyan csoportok, amelyekben csak a szociális juttatások segíthetnek. Bármennyire szomorú is a szegénységben megrekedt, segélyeken élő családok látványa, tudomásul kell vennünk: sok cigány és nem cigány szegény család megélhetését egyedül a szociális juttatások (családi pótlék, gyes, gyed) és a segélyek teszik lehetővé. Éppen ezért álljon itt két figyelmeztetés mindazoknak, akik ezeknek a szociális juttatásoknak a létjogosultságát hajlamosak lennének e juttatások és segélyek munkakínálat-visszafogó, illetve gyermekszám-növelő hatásaira hivatkozva elhamarkodva megkérdőjelezni. 1. E szociális juttatások demográfiai összefüggései mögött olyan bonyolult ökonómiai döntési problémák húzódnak meg, melyeknek pontos természetét sem a demográfusok, sem a közgazdászok nem látják teljesen világosan. Mindenekelőtt az oksági irányok kérdésesek. Nem világos ugyanis, hogy milyen mértékben tulajdonítható a magas gyerekszám a segélyezéstől teljesen független autonóm okoknak, illetve magának a segélyezésnek. Ha ezt tudni lehetne, nem lenne többé rejtély

a harmadik világ népesedési problémáinak nagy része sem. 2. De ha ismer-
nénk is az ilyen döntések mögött meghúzódó kalkulus pontos természetét,
ekkor is szükség lenne e hatások pontos mérésére, alternatív hipotézisek so-
kaságának alapos tesztelésére stb. Tudomásunk szerint hazánkban erre egyet-
len komolyan vehető kísérlet sem történt. Márpedig ennek hiányában roppant
kockázatos a nyilvánvalóan érvényesülő primér hatásokat – „ahol egyébként
is sok gyerek van és kevés az aktív kereső, ott a családok csak szociális
juttatás, illetve segély jellegű jövedelmekből tudnak megélni” – a bizonyta-
lanul érvényesülő szekunder hatásokra – például a segélyek által indukált
pótlólagos születésszámra – hivatkozva megkérdőjelezni.

A munkaerőpiaci diszkrimináció elleni küzdelem

Mint hogy a diszkrimináció minden valószínűség szerint igen nagy szerepet
játsszik a cigány dolgozók kereseti színvonalának és foglalkoztatási esélyeinek
meghatározásában, a diszkrimináció elleni küzdelemnek jelentős részben kell
szerepelnie a terápiákban is. A diszkrimináció elleni harc alapvetően kétfajta
módon folyhat: egyrészt a diszkriminatív gyakorlat jogi eszközökkel való
tiltásával, szankcionálásával és e szankciók hatásos érvényesítésével; más-
részt pedig gazdasági eszközökkel, a munkaadók érdekeltségének megvál-
toztatásával is meg lehet próbálni a diszkriminatív gyakorlat esélyeinek csök-
kentését. Az előbbi a diszkriminációellenes törvények, az utóbbi az ún. po-
zítív diszkriminációs programok feladata. Mindkét téren igen jelentős előre-
lépésre van szükség. Vegyük észre: e kétfajta terápia elvileg tökéletesen el-
lentétes filozófiai alapokon nyugszik. A diszkriminációt tiltó törvények az
egyenlő esélyek elvének talaján állnak, a pozitív diszkriminációs programok
pedig nyilvánvalóan azon a rezignált felismerésen nyugszanak, hogy a disz-
kriminációellenes törvények érvényesítése a gyakorlatban csak meglehetősen
szűk korlátok között lehetséges, s ezért a diszkrimináció által sújtott csoport-
okat külön erőforrásokkal, az egyenlőtlen elbírálás felvállalásával is hozzá
kell segíteni, hogy előnyösebb helyzetbe jussanak. Nem feladata ennek az
írásnak, hogy e két felfogás elvi különbségeinek jogi, filozófiai és szociál-
politikai részleteit kidolgozza, a probléma által kiváltott heves politikai in-
dulatok és társadalmi érzékenységek miatt azonban nagy jelentősége lenne
annak, hogy jogászok, politikusok és filozófusok megpróbálják e dilemmá-
kat, ha nem is megoldani, de legalábbis valamilyen pragmatikus *modus vi-*
vendit találni.

Rátérve magának a diszkriminációellenes törvénynek a feladatára: min-
denekelőtt a törvényhozás feladata lenne egy munkaerőpiaci diszkriminációt
is tiltó, külön diszkriminációellenes törvény megalkotása. Ez a törvény exp-
licit módon szankcionálná az elbocsátások, a felvételek és a keresetmegál-
lapítás területén érvényesülő, különböző etnikai csoportok, nemek, illetve
egyéb kisebbségi csoportok képviselőit hátrányos helyzetbe hozó megkülön-
böztetéseket. Anélkül, hogy a jogi részleteket érinteném – melyeket ilyen
irányú szakértelmem hiányában amúgy sem lennék képes végiggondolni –,
csak néhány szempontra szeretném felhívni itt a figyelmet. 1. A diszkrimi-

nációellenes törvény megalkotásának szükségességét nem lehet azzal megkérdőjelezni, hogy nemzetközi szerződések és érvényes munkaügyi jogszabályok amúgy is tartalmazzanak ilyen klauzulákat, s lám, azok sem vezettek hatásos eredményekre. Ezek a szerződések és jogszabályok ugyanis nem tartalmazzanak intézményi garanciákat és kidolgozott eljárási utakat az ilyen jellegű jogsérelmek orvoslására. Márpedig aligha lehet kétséges, hogy egy diszkriminációellenes törvény hatásossága alapvetően azon múlik, hogy sikerül-e azt olyan intézmények megalkotásával egybekötni, melyeknek feladata éppen az lenne, hogy diszkriminatív módon jogsértő eseteket kutassanak föl, és a sértettek ingyenes jogi képviseletét ellássák. 2. Egy diszkriminációellenes törvény szükségességével szemben nem jó ellenérv, hogy a potenciális jogsértéseknek csak egy igen kis százalékát képes bíróság elé vinni. Az a tény, hogy az Egyesült Államokban a Polgárjogi Törvény (munkaerőpiaci diszkriminációt tiltó) VII. cikkelye alapján 1964 és 1981 között mindössze 5000 peres ügyet folytattak le (lásd Leonard [1984], 150. old.), nem jelenti azt, hogy a törvény hatása ezekre és csakis ezekre a peres ügyekre korlátozódik. E peres ügyek visszatartó ereje azon is múlik, hogy mekkora nyilvánosság előtt zajlanak, és milyen a társadalom általános fogadókészsége az ilyen jellegű jogsértésekre. Ez utóbbi problémára még visszatérünk. 3. Nagy gondot kell fordítani e törvény megfogalmazásánál a diszkriminációval kapcsolatos közgazdasági ismereteinkre és azon országok bírói gyakorlatára, amelyek ilyen jellegű törvényeket hosszabb ideje működtetnek. Csak példaként említem meg: nagyon fontos dolog a diszkrimináció valamennyi lehetséges esetét explicit módon a törvény hatálya alá vonni, ellenkező esetben a diszkriminatív gyakorlat megtalálja magának a törvénnyel összhangban levő utakat.²⁹

Eddigi javaslataink közül pozitív diszkriminációs programoknak számítanak az iskolai hátrány mérsékléséről szóló fejezetben (a 44–46. oldalon) megfogalmazott gyakorlati ajánlások, illetve annak számít a foglalkoztatásnövelő intézkedésekről szóló fejezetben (a 47–48. oldalon) javasolt programok. Ezeknek a programoknak a létjogosultságát két körülmény adja meg: 1. ha az általánosabb jellegű programok valamilyen technikai jellegű ok következtében (a programban való részvétel nagyobb információs vagy egyéb tranzakciós költségei miatt) nem érnek el megfelelő mértékben a szóban forgó kisebbséghez, és/vagy 2. ha az adott program által enyhíteni kívánt általánosabb hátrányt speciálisan kisebbséget sújtó diszkrimináció is tetézi. Nem feledkezhetünk meg azonban a pozitív diszkriminációt alkalmazó programokat speciálisan jellemző technikai jellegű nehézségekről sem. Ez azonban már egy következő, igen általános problémacsomaghoz vezet el bennünket.

²⁹ Egy ilyen diszkriminációellenes törvény által felállított intézménynek kellene például azt a jelenleg igen általánosnak tekinthető durva jogsértést kivizsgálnia, mely szerint a munkáltatók egy tekintélyes része a munkaügyi központoknál kiköti – természetesen szóban –, hogy cigány dolgozók kiközvetítését nem fogadja el, s ezért a központtól (mint megrendelő) azt várja el, hogy ebből a szempontból eleve megsűrje a kiközvetített munkaerő-állományt (OMK-központ, szóbeli közlés).

A programok megtervezésével kapcsolatos technikai részletkérdések

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell: az itt felvázolt valamennyi reform, program, illetve javaslat tervezet csupán, mely a műfaj sajátosságaiból adódóan nem törekedhet többre, mint hogy nagy vonalakban vázolja egy intézkedéscsomag főbb elemeit. A programok részletes kimunkálása szakkérdések sokaságának a megoldását feltételezi. E részletkérdések még oly érintőleges tárgyalására sincs itt mód. Talán mégsem lesz fölösleges, ha – a teljesség igénye nélkül – számba vesszük azokat a várható nehézségeket, illetve tipikus dilemmákat, amelyek e programok részletes kimunkálása során nagy valószínűséggel felmerülhetnek.

1. Valamennyi program esetében alaposan meg kell fontolni: a cigányság sajátos problémáinak megoldását egy általánosabb probléma keretein belül szeretnénk-e megtalálni, vagy speciálisan cigány program beindítását tartjuk szükségesnek.

2. Speciálisan cigány programok esetében szembe kell nézni azzal a problémával, hogy a cigányságot operacionálisan definiálni kell. Véleményem szerint erre a legjobb – legkevesebb konfliktust gerjesztő – megoldás az, ha a programokban való részvételt rábízunk magukra az érdekeltekre. Az önkéntes részvétel így automatikusan megoldja a cigányság definícióját is.

3. Pozitív diszkriminációs programok esetében gyakorta igen bonyolult kérdés eldönteni, hogy az adott támogatás elnyerésének feltételülül a hátrányok milyen mértékű csökkentését szabjuk meg. Ennek az empirikus mértéknek a meghatározása gyakran olyan ökológiai információkat feltételez a cigányság számáról vagy részarányáról valamely területi vagy munkahelyi egységben, amelyek nem állnak rendelkezésre. Hasonlóan nehéz probléma a részvételhez szükséges rezervációs szintek, jogosultsági küszöbök becslése.

4. Speciálisan cigány programok beindításakor igen gondosan mérlegelni kell azt, hogy vajon a programok működtetői nem érdekeltek-e abban, hogy a cigány programok meglétére hivatkozva, a cigányokat szisztematikusan kiszorítsák a még korábbról meglévő, általánosabb programokból.

5. A speciális cigány programok tipikus veszélye az, hogy a mennyiségi előirányzatokat a végrehajtó hatóság a program minőségének lerontásával teljesíti. Ezért minőséget biztosító garanciákat kell a programokba beépíteni.

6. A programok bevezetését más országok joggyakorlata, illetve hosszabb ideje működő programjai kiértékelésének kell megelőznie. A programokat lehetőség szerint először kísérleti jelleggel kell bevezetni, hatásvizsgálattal kontrollálni, s ezeknek a tapasztalatoknak a fényében esetleg az előzetes elképzelésekhez képest korrigálni.

7. A parlament által kinevezett kisebbségi, illetve adatvédelmi ombudsman aktív közreműködésével ki kellene dolgozni a cigánysággal kapcsolatos adatfelvételeknek azokat a módozatait, amelyek összhangban állnak az emberi jogokkal, az adatvédelmi törvénnyel, és ugyanakkor lehetővé teszik a cigányság helyzetének mérését, a bevezetett programok utólagos hatásvizsgálatát is.

A reformok társadalmi–politikai közege

Természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a társadalmi–politikai közeg, amelyben a fentiekben javasolt programokat bevezetnék. Itt lényegében három problémát kell megoldani:

1. A speciálisan cigányokat támogató programokat esetenként még akkor is fel kell tudni vállalni, ha ez a nem cigány környezetből ellenérzéseket vált ki. A diszkrimináció által súlyosbított induló hátrányok felszámolása nagyobb kezdeti lökések nélkül többnyire elképzelhetetlen. Nagyobb volumenű cigány programok betölthetik ennek a kezdő lökésnek a szerepét.

2. Az e programok bevezetéséhez szükséges társadalmi közeg előkészítésében óriási szerepe van a tömegkommunikációnak, mindenekelőtt a televízióknak. Meg kellene nyerni a média véleményformáló szereplőit és tulajdonosait annak, hogy tevékeny részt vállaljanak a társadalom cigányokkal szembeni toleranciaszintjének növelésében, az előítéletek oldásában. Ennek a feladatnak a megoldása is természetesen bonyolult szakkérdés, melynek megtevezéséhez célszerű lenne igénybe venni a témakör szakértőinek (például az ELTE Média Tanszékének) a segítségét. Ugyanez vonatkozik a bevezetendő programok PR-arculatának megtervezésére. Igen sok múlik azon, hogy a tömegkommunikációban milyen módon jut át ezeknek a reformoknak a politikai üzenete.

3. E reformok politikai hátterét – mint már említettük – egy jövőben megizmosodó cigány középosztálynak kell majd megadnia. Mindazonáltal nem várhatunk arra a távoli időpontra, amikor ez bekövetkezik. A jelenlegi politikai elit súlyos mulasztása – ez egyaránt vonatkozik a rendszerváltás utáni valamennyi kormányra –, hogy az ország legnagyobb kisebbségét nem képviselteti (mondjuk az Etnikai Hivatal valamelyik vezetői szintjén) a kormányzat csúcsszintjein.³⁰ Minimálisan szükség lenne ugyanis legalább egy olyan nagy tekintélyű, független cigány politikai vezetőre, aki a kormány szintjén tudná kellő politikai súly birtokában képviselni a cigányság érdekeit.

30 A kézirat lezárása utáni fejlemény, hogy a Nemzetiségi és Etnikai Hivatal élére egy tekintélyes, független cigány politikus került.

F1.a: A munkaerőpiachoz kötődő (vagy: foglalkoztatáshoz szokott) népesség operacionális definíciója

Aktivitási státus 1993. szeptember– november hónapjában			19 évesnél idősebb, munkaképes korú, nem tanuló?			
			igen		nem	
			Volt-e valamikor munkája 1989–93 között?			
Foglalkoztatott *			igen		nem	
			Volt munkája 1992 októberében		Nem volt munkája 1992 októberében	
Munkanélküli (munkát kereső)						
Inaktív (munkát nem kereső)	Szeretne-e munkát vállal- ni?	igen				
		nem				

* A foglalkoztatottak esetében csak azt tudjuk, hogy 1992 októberében volt-e munkájuk. Ezért az 1993 őszén foglalkoztatottak közül azokat, akiknek 1992 októberében nem volt munkájuk, kizártuk a referenciahalmazból. Ők ugyanis 1989–91 között elvileg dolgozhattak. Arról pedig, hogy valóban dolgoztak-e, nincsenek információink.

 = Munkaerőpiachoz kötődő = Munkaerőpiachoz nem kötődő
 = Ezekre az esetekre nincsenek értelmezve a fenti fogalmak

F1.b: A munkaerőpiacról kizorult (vagy: foglalkoztatásból kizorult) népesség operacionális definíciója

Aktivitási státus 1993. szeptember– november hónapjában			19 évesnél idősebb, munkaképes korú, nem tanuló?			
			igen		nem	
			Volt-e valamikor munkája 1989–93 között?			
Foglalkoztatott *			igen		nem	
			Volt munkája 1992 októberében		Nem volt munkája 1992 októberében	
Munkanélküli (munkát kereső)			Egy évnél rövidebb ideje keres munkát		Egy évnél hosszabb ideje keres munkát	
Inaktív (munkát nem kereső)	Szeretne-e munkát vállal- ni?	igen				
		nem				

* Lásd F1.a táblázat * jegyzetét!

 = Munkaerőpiacról kizorult = Munkaerőpiacról nem szorult ki
 = Ezekre az esetekre nincsenek értelmezve a fenti fogalmak

F2: Az ELAR-minta alapján kapott cigány munkanélküliségi ráták átsúlyozása az 1993/94. évi reprezentatív cigányvizsgálat iskolai végzettség szerinti megoszlásai alapján

Az alapvető probléma az, hogy az ELAR munkaerő-felvétel iskolai végzettség szerinti adatai az 1993/94. évi cigányfelvétel iskolai végzettség szerinti arányai alapján jelentős mértékben torzítottak tekinthetők. A valóságoshoz képest az ELAR-mintában komoly mértékben alulreprezentáltak az alacsony iskolai végzettségű cigány emberek, és komoly mértékben felülreprezentáltak a magasabb iskolai végzettségű cigány emberek. Minthogy az iskolai végzettség igen erősen befolyásolja a munkanélküliségi ráták értékeit, annak érdekében, hogy reális becslésekhez jussunk, a cigányfelvétel iskolai végzettségi megoszlásai alapján átsúlyoztuk az ELAR-minta iskolai végzettség szerinti megoszlásait, majd az így átsúlyozott megoszlások segítségével, az iskolai végzettség specifikus ELAR-mintabeli munkanélküliségi ráták felhasználásával, a szóban forgó torzítást korrigáló, munkanélküliségi ráta értékeket becsültünk meg. Jelen tanulmány keretei között nincs arra mód, hogy részletes bizonyítással támasszuk alá az ELAR-minta torzítottságával kapcsolatos állításunkat. Ezt azonban egy másik tanulmányunkban megtettük. Lásd: Havas–Kemény–Kertesi [1995].

F2.a: Az ELAR-minta reprezentativitása az 1993/94. évi cigányvizsgálat mintájához képest (aktív korúak [$15 \leq \text{KOR} \leq 74$], nappali tagozatos tanulók nélkül)

Iskolai végzettség	ELAR-minta (1)	A cigányságvizsgálat mintája (2)	(2)/(1)
0 osztály	5,47	9,10	1,6636
1–7 osztály	27,37	32,90	1,2020
8 osztály	45,46	43,50	0,9569
Szaktanulmányok	12,87	12,20	0,9479
Középiskola	6,96	2,00	0,2874
Felsőfok	1,58	0,30	0,1899
Együtt (%)	99,71	100,00	
Esetszám (fő)	255.186	4.910	

Megjegyzés: Az ELAR-mintában az esetszám a teljeskörű értelmezést biztosító súlyokkal felszorozott esetszám

Homogenitásvizsgálat: $\text{CHI}^2(5)=389,34$

Valószínűség: 100%; nullhipotézis: elutasítva.

F2.b: Az ELAR-mintából számított iskolai végzettség specifikus cigány munkanélküliségi ráták (passzív munkanélküliek nélkül), illetve a foglalkoztatottak és munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása és e megoszlási értékek átsúlyozott értékei (az 1993/94. évi cigányvizsgálat megfelelő megoszlási értékei alapján), %

Iskolai végzettség	Az ELAR-mintából kapott munkanélküliségi ráta	megoszlás	Átsúlyozott megoszlás*
0 osztály	75,59	1,51	2,78
1-7 osztály	51,49	15,02	19,94
8 osztály	39,98	48,20	50,73
Szaktanulmányok	21,93	21,24	22,24
Középiskola	11,02	10,38	3,29
Felsőfok	2,63	3,65	0,76
Együtt	34,05%	100,00	99,74

* Az átsúlyozott megoszlást úgy kaptuk meg, hogy az F2.a táblázat 3. oszlopában található felül-, ill. alulreprezentáltsági arányszámokkal beszoroztuk az ELAR-minta megoszlási értékeit, majd az így kapott értékeket újra kiszoroztuk. Az iskolai végzettség specifikus munkanélküliségi ráták és az átsúlyozott megoszlás révén kapott aggregált munkanélküliségi ráta értéke = 37,91%.

F2.c: Az ELAR-mintából számított iskolai végzettség specifikus cigány munkanélküliségi ráták (passzív munkanélküliekkel együtt), illetve a foglalkoztatottak, munkanélküliek és passzív munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása és e megoszlási értékek átsúlyozott értékei (az 1993/94. évi cigányvizsgálat megfelelő megoszlási értékei alapján), %

Iskolai végzettség	Az ELAR-mintából kapott munkanélküliségi ráta	megoszlás	Átsúlyozott megoszlás*
0 osztály	81,12	1,68	3,00
1-7 osztály	66,35	18,56	24,03
8 osztály	48,96	48,60	50,09
Szaktanulmányok	25,32	19,04	19,44
Középiskola	12,05	9,00	2,89
Felsőfok	2,63	3,13	0,64
Együtt	43,46%	100,01	100,09

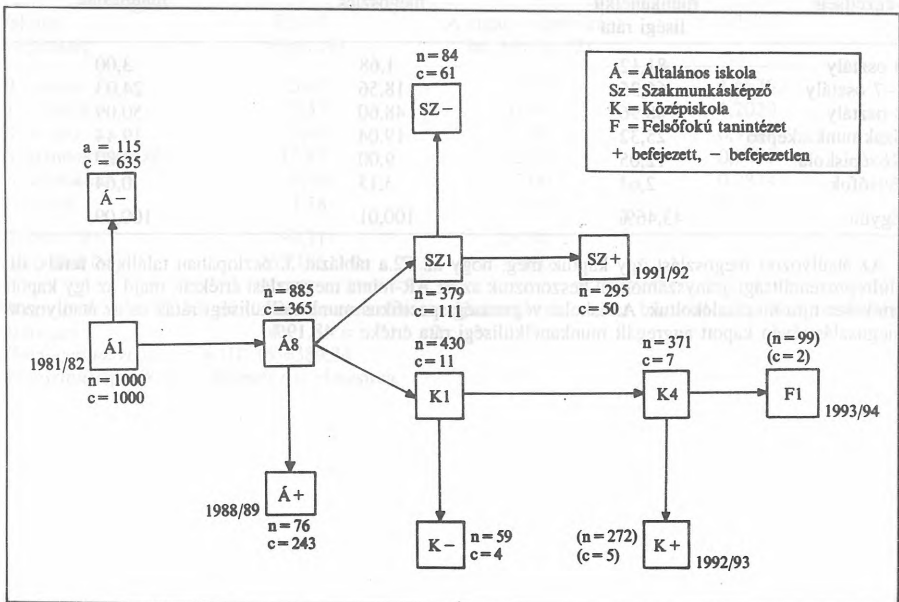
* Az átsúlyozott megoszlást úgy kaptuk meg, hogy az F2.a táblázat 3. oszlopában található felül-, ill. alulreprezentáltsági arányszámokkal beszoroztuk az ELAR-minta megoszlási értékeit, majd az így kapott értékeket újra kiszoroztuk. Az iskolai végzettség specifikus munkanélküliségi ráták és az átsúlyozott megoszlás révén kapott aggregált munkanélküliségi ráta értéke = 48,19%.

F3: Azon háztartások aránya, amelyekben a 15–74 éves korosztályhoz tartozó háztartástagok közül legalább 1, legalább 2, illetve legalább 3 személy munkanélküli vagy passzív munkanélküli a különböző létszámú háztartástípusok háztartásainak százalékában (a tábla celláiban a cigány háztartások arányai, alattuk zárójelben pedig a nem cigány háztartások arányai szerepelnek)

A 15–74 éves háztartástagok száma (fő)	senki sem	A háztartástagok közül		
		1 munkanélküli vagy passzív munkanélküli	2 legalább	3
1	92,8 (94,7)	7,2 (38,8)		
2	61,3 (87,5)	38,8 (12,5)	5,1 (1,0)	
3	51,1 (78,1)	48,9 (21,9)	13,9 (3,2)	4,2 (0,2)
4	39,5 (72,6)	60,5 (27,4)	27,9 (5,5)	8,7 (0,7)
5+	22,4 (63,8)	77,6 (36,2)	35,7 (12,7)	17,1 (2,1)
Összes háztartás	61,4 (85,6)	38,6 (14,4)	8,7 (1,7)	2,0 (0,1)

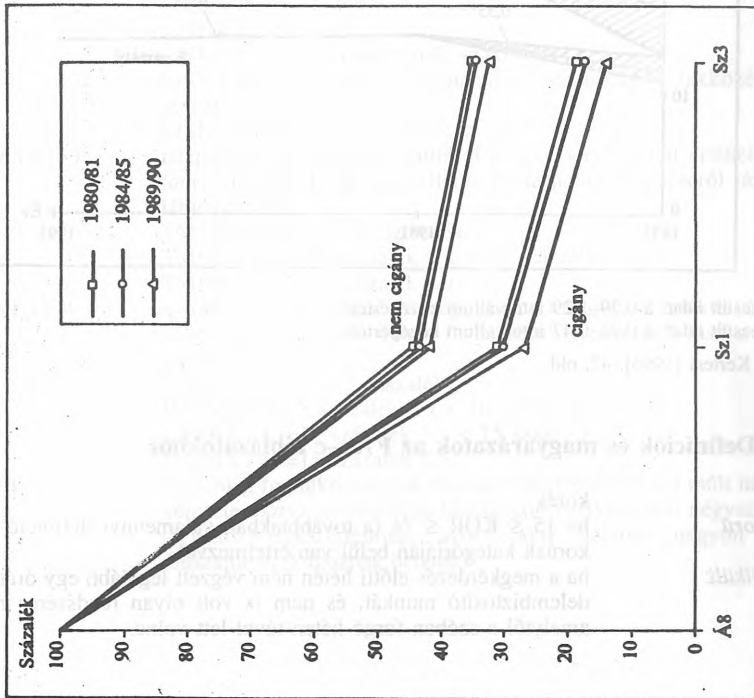
Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

F4: Az egyes iskolafokokozatokra eljutott tanulók aránya az 1981/82-es tanévben hatéves generáció ezrelékében (n=nem cigány gyerekek adatai; c=cigány gyerekek adatai)

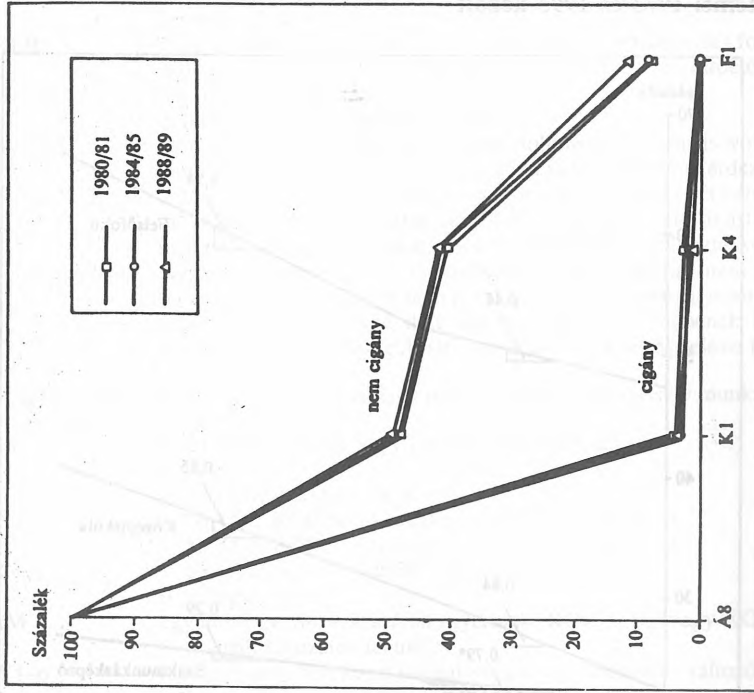
Forrás: Kertesi [1995], 38. old.

F5.a: Továbbtanulási esélyek a szakmunkásképzőben (az adott korosztály általános iskolai nyolcadikosainak százalékában)

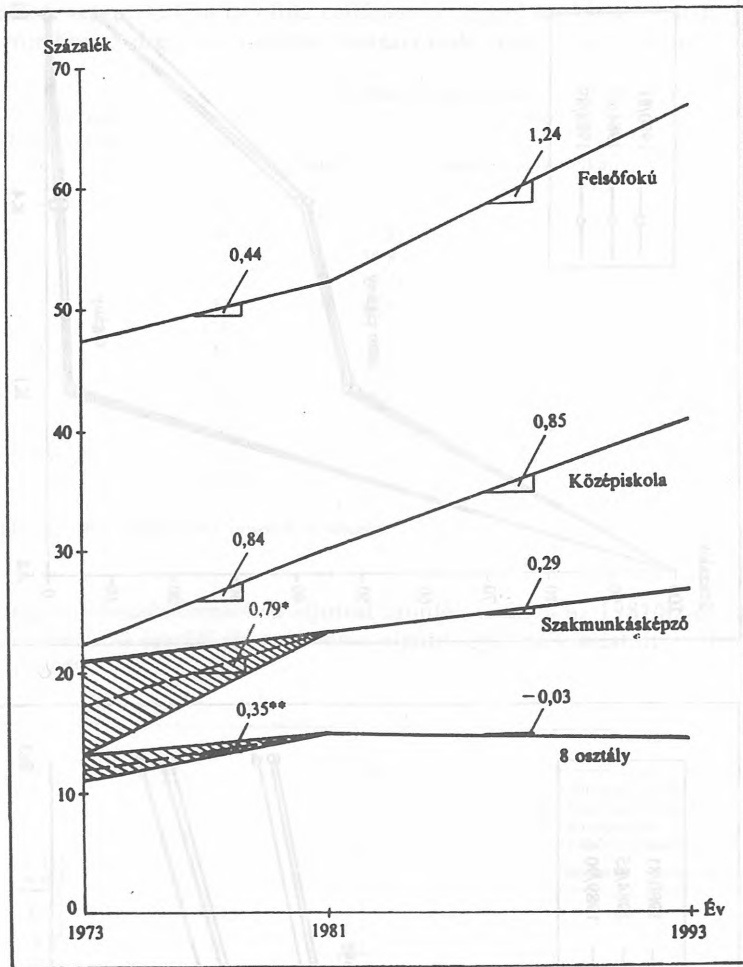
Forrás: Kertesi [1995], 40. old.

F5.b: Továbbjutási esélyek a középiskolában és az egyetemi felvételin (az adott korosztály általános iskolai nyolcadikosainak százalékában)

Forrás: Kertesi [1995], 43. old.

F6: A különböző iskolai végzettségi fokozatok piaci értékének átlagos növekedési ütemei 1973 és 1993 között

* Becsült adat: a 0,29–1,29 intervallum középértéke.

** Becsült adat: a 0,22–0,47 intervallum középértéke.

Forrás: Kertesi [1995], 47. old.

F7.a: Definíciók és magyarázatok az F7.b–c táblázatokhoz

KOR	: korév
Aktív korú	: ha $15 \leq KOR \leq 74$ (a továbbiakban valamennyi definíció az aktív korúak kategóriáján belül van értelmezve)
Állásnélküli:	: ha a megkérdezés előtti héten nem végzett legalább egy órányi jövedelembiztosító munkát, és nem is volt olyan rendszeres munkája, amelytől a szóban forgó héten távol lett volna.

<i>Foglalkoztatott</i>	: ha a megkérdezés előtti héten legalább egy órányi jövedelmet biztosító munkát végzett, illetve rendelkezett olyan munkahellyel, ahonnan átmenetileg távol volt.
AKTMKER	<ul style="list-style-type: none"> 1, ha az állás nélküli személy a megkérdezés előtti négy hét folyamán aktívan keresett munkát (munkaközvetítőt keresett fel, hirdetést adott fel, hirdetésre választ), 0, ha nem keresett aktívan munkát.
<i>Munkanélküli</i>	: ha a megkérdezés előtti héten nem dolgozott, és nem is volt olyan munkája, amelytől átmenetileg távol lett volna; és a megkérdezés előtti négy hét folyamán aktívan keresett munkát; továbbá két héten belül munkába tudott volna állni, ha talált volna megfelelő állást; illetve már talált magának munkát, ahol 30 napon belül dolgozni kezd.
<i>Passzív munkanélküli</i>	: (vagy reményvesztett munkanélküli): a gazdaságilag nem aktívak (nem foglalkoztatottak és nem munkanélküliek) csoportján belül azok, akik szeretnének ugyan dolgozni, és képesek is lennének erre, de koruk, szakképzettségük stb. miatt az álláskeresést eleve reménytelennek ítélik.
AKTÍV (vagy <i>tágabb értelemben vett aktív</i>) MKNELK	<ul style="list-style-type: none"> 1, ha a foglalkoztatott vagy munkanélküli, vagy passzív munkanélküli 0, ha egyik sem
NEM	: 1, ha férfi, illetve 0, ha nő
FIATAL	: 1, ha $15 \leq \text{KOR} \leq 24$, illetve 0, ha $25 \leq \text{KOR} \leq 74$
IDŐS	: 1, ha $55 \leq \text{KOR} \leq 74$, illetve 0, ha $15 \leq \text{KOR} \leq 54$
HÁZAS	<ul style="list-style-type: none"> 1, ha házas vagy együttélő élettárs 0, ha egyik sem
GYSZÁM	: együttélő gyermekek száma (gyermek: $\text{KOR} \leq 16$ [vagy $\text{KOR} > 16$ és nappali tagozatos tanuló])
LISKVY1-6	: legmagasabb, befejezett iskolai végzettség (dichotóm változók: 1, ha igen, illetve 0, ha nem) LISKVY1=0 osztály LISKVY2=1-7 osztály LISKVY3=8 osztály LISKVY4=szaktanulmányok, szakiskola LISKVY5=középsőiskola (gimnázium, technikum, szakközépiskola, polgári) LISKVY6=felsőfokú tanintézet
TMNRATA1-3	: településszintű munkanélküliségi ráta (<i>t</i>) kategorizált értékei (dichotóm változók: 1, ha igen, illetve 0, ha nem). Képzéséről lásd a 12. lábjegyzetet! TMNRATA1= $t < 10$ százalék TMNRATA2= $10 \text{ százalék} \leq t < 15$ százalék TMNRATA3= $15 \text{ százalék} \leq t$
IMNRATA1-4	: iparági szintű munkanélküliségi ráta (<i>i</i>) kategorizált értékei (dichotóm változók: 1, ha igen, illetve 0, ha nem). Képzéséről lásd a 14. lábjegyzetet! IMNRATA1= $i < 5$ százalék IMNRATA2= $5 \text{ százalék} \leq i < 10$ százalék IMNRATA3= $10 \text{ százalék} \leq i < 15$ százalék IMNRATA4= $15 \text{ százalék} \leq i$
ORAKER	: a jelenleg foglalkoztatottak főmunkahelyéről származó múlt havi nettó keresete osztva az általában ledolgozott heti óraszám négyszeresével (a változó nincs értelmezve azokra, akik általában „nagyon változó” óraszámokban dolgoznak hetente).

F7.b: Munkanélküliség-modell, logit egyenlet (függő változó: MKNELK)

Független változó	Koefficiens	Standard hiba	t	P > t	95 százalékos konfidenciaintervallum	Esély-ráta	Standard hiba	95 százalékos konfidenciaintervallum
NEM	0,165	0,003	53,149	0,000	0,159	1,179	0,004	1,172
FIATAL	0,639	0,004	158,817	0,000	0,631	1,894	0,008	1,879
IDŐS	0,067	0,006	10,485	0,000	0,054	1,069	0,007	1,056
HÁZAS	-0,593	0,004	-163,900	0,000	-0,600	0,553	0,002	0,549
GYSZÁM	0,081	0,002	49,224	0,000	0,077	1,084	0,002	1,081
LISKVY2	-1,060	0,038	-27,803	0,000	-1,134	0,347	0,013	0,322
LISKVY3	-1,680	0,038	-44,612	0,000	-1,754	0,186	0,007	0,173
LISKVY4	-2,044	0,038	-54,176	0,000	-2,118	0,129	0,005	0,120
LISKVY5	-2,345	0,038	-62,132	0,000	-2,419	0,096	0,004	0,089
LISKVY6	-3,303	0,038	-86,250	0,000	-3,378	0,037	0,001	0,034
BP	0,393	0,006	71,386	0,000	0,383	1,482	0,008	1,466
VÁROS	0,088	0,004	25,018	0,000	0,081	1,092	0,004	1,084
TMNRATA2	0,420	0,004	105,317	0,000	0,412	1,521	0,006	1,509
TMNRATA3	0,900	0,006	156,741	0,000	0,889	2,461	0,014	2,433
IMNRATA2	-0,308	0,004	-75,952	0,000	-0,316	0,735	0,003	0,729
IMNRATA3	0,107	0,004	27,885	0,000	0,099	1,113	0,004	1,104
IMNRATA4	0,455	0,005	84,835	0,000	0,444	1,575	0,008	1,559
CIGÁNY	1,004	0,006	158,583	0,000	0,992	2,730	0,017	2,696
Konstans	-0,108	0,038	-2,855	0,004	-0,183	-	-	-

Log likelihood= -1591 440,1

A₁ súlyozott megfigyelések száma=4 341 611 $\chi^2(18)=350 415,2 > 3$, Prob > χ^2 =0,00001McFadden-féle pszeudo R² =0,0992

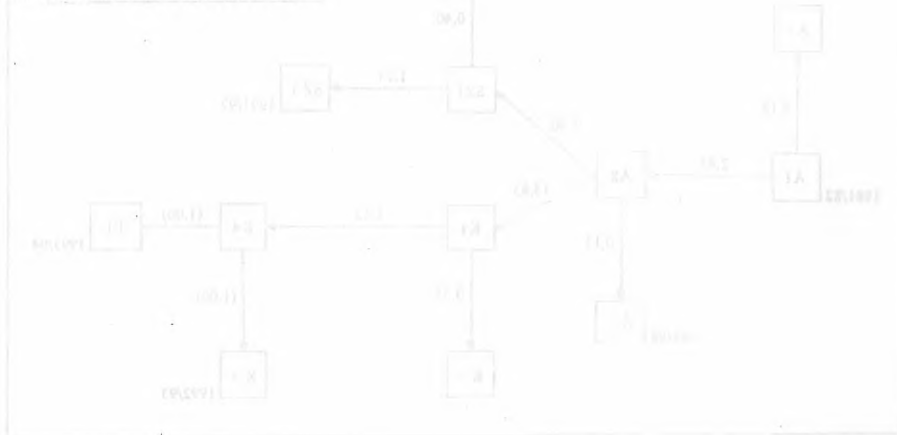
Forrás: Kertesi [1994], 1012. old.

F7.c: Kereseti egyenlőtlenség modell, lineáris regresszió (függő változó: ORA-KER)

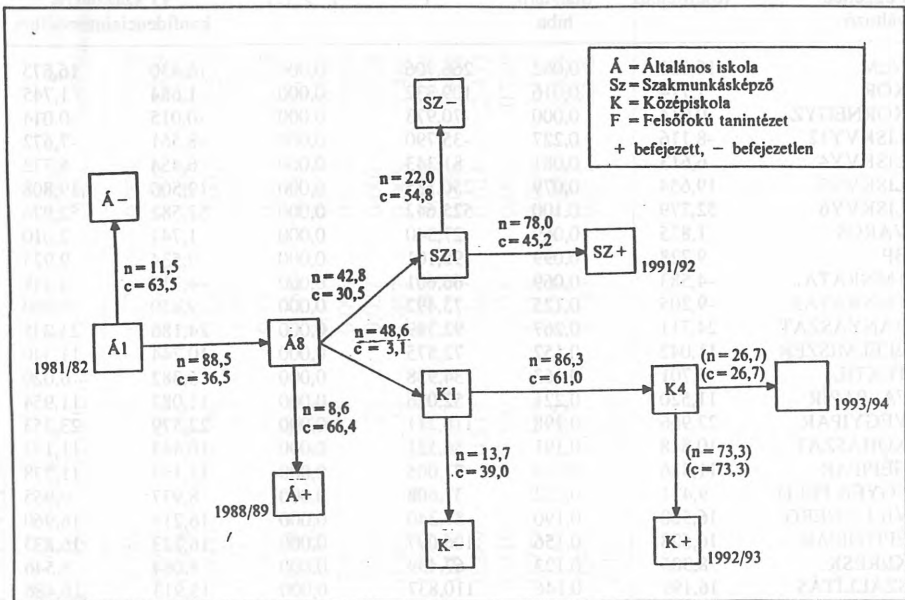
Független változó	Koefficiens	Standard hiba	t	P > t	95 százalékos konfidenciaintervallum	
NEM	16,551	0,062	266,706	0,000	16,430	16,673
KOR	1,714	0,016	109,332	0,000	1,684	1,745
KORNEGYZ	-0,014	0,000	-70,973	0,000	-0,015	-0,014
LISKVY12	-8,116	0,227	-35,790	0,000	-8,561	-7,672
LISKVY4	6,613	0,081	81,343	0,000	6,454	6,772
LISKVY5	19,654	0,079	250,185	0,000	19,500	19,808
LISKVY6	52,779	0,100	525,642	0,000	52,582	52,976
VÁROS	1,875	0,069	27,340	0,000	1,741	2,010
BP	9,728	0,099	98,101	0,000	9,534	9,923
TMNRATA2	-4,583	0,069	-66,601	0,000	-4,717	-4,448
TMNRATA3	-9,205	0,125	-73,492	0,000	-9,450	-8,960
BÁNYÁSZAT	24,711	0,267	92,389	0,000	24,186	25,235
ÉLELMISZER	11,042	0,152	72,575	0,000	10,744	11,340
TEXTIL	5,701	0,163	34,938	0,000	5,382	6,020
FA, PAPÍR	11,520	0,221	52,076	0,000	11,087	11,954
VEGYIPAR	22,966	0,198	116,211	0,000	22,579	23,353
KOHÁSZAT	10,818	0,191	56,521	0,000	10,443	11,193
GÉPIPAR	11,486	0,149	77,005	0,000	11,193	11,778
EGYÉB FELD	9,471	0,252	37,608	0,000	8,977	9,965
VILL.ENERG.	16,588	0,190	87,340	0,000	16,216	16,960
ÉPÍTŐIPAR	16,528	0,156	106,097	0,000	16,223	16,833
KERESK.	8,305	0,123	67,439	0,000	8,064	8,546
SZÁLLÍTÁS	16,199	0,146	110,837	0,000	15,913	16,486
TÁVKÖZLÉS	10,287	0,211	48,733	0,000	9,873	10,700
OKTATÁS	2,841	0,140	20,361	0,000	2,567	3,114
EGÉSZSÉG	0,784	0,148	5,276	0,000	0,492	1,074
EGYÉB TERC	13,994	0,121	115,320	0,000	13,756	14,232
CIGÁNY	-6,891	0,199	-34,680	0,000	-7,281	-6,502
Konstans	24,432	0,323	75,571	0,000	23,799	25,066

A súlyozott megfigyelések száma=2 908 622
 $F(28; 2\ 908\ 593)=24\ 748,22$, Prob > F=0,0001
 $R^2=0,1924$, Kiigazított $R^2=0,1924$

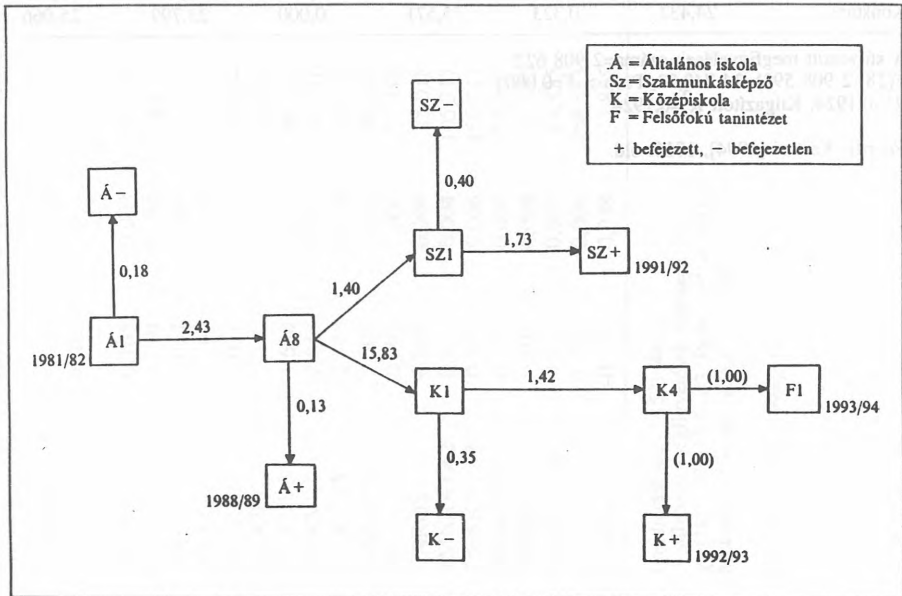
Forrás: Kertesi [1994], 1016. old.

F8.a: Továbbtanulási esélyek a megelőző iskolai fokozatot elérő tanulók százalékában: 1981/82-es évfárat (n=nem cigány gyerekek adatai; c=cigány gyerekek adatai)

F8.b: Az esélyegyenlőtlenség mértéke a továbbtanulással: 1981/82-es évfárat (a nem cigány gyerekek és a cigány gyerekek továbbjutási esélyeinek hányadosai)

IRODALOM

- Cigány tanulók [1986]: *Cigány tanulók az alsó- és középfokú oktatási intézményekben (1985/86. tanév)*, Tudományszervezési és Informatikai Intézet, Budapest, 1986.
- Csongor Anna [1994]: „Az Autonómia Alapítvány”, kézirat, 1994.
- Havas Gábor [1994]: *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, 1994.
- Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor [1995]: „Két cigányvizsgálat (kritikai elemzés)”, kézirat, Budapest, 1995.
- Kemény István [1970]: „A szegénységről”, in: *Szociológiai írások*, Replika Könyvek, Budapest, 1992.
- Kemény István [1976]: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- Kemény István–Havas Gábor–Kertesi Gábor [1994]: *Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó, 1993 októbere és 1994 februárja között végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Intézete, Budapest, 1994.
- Kertesi Gábor [1994]: „Cigányok a munkaerőpiacon”, *Közgazdasági Szemle*, 1994. november.
- Kertesi Gábor [1995]: „Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon”, *Közgazdasági Szemle*, 1995. január.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor [1995]: *Szakértői jelentés egy országos cigány középiskolai kollégiumi és tehetséggondozó hálózat tervéhez (az MKM Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztálya számára)*, kézirat, Budapest, 1995.
- Leonard, Jonathan S. [1984]: „Antidiscrimination or Reverse Discrimination”, *Journal of Human Resources*, 1984. ősz.
- Liskó Iona [1995]: „A cigány gyerekek szakképzésének támogatása (Programjavaslat az MKM Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztálya számára)”, kézirat, Budapest, 1995.
- Rupp Kálmán [1976]: „A magyarországi cigánykérdésről”, in: Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- Tóth Pál–Páczelt Istvánné [1991]: *A falusi cigányság (kutatási zárójelentés a Borsod-Abaúj-Zemplén megye községeiben élő cigánylakosság körében lefolytatott kérdőíves felmérésről)*, MTA RKK Észak-Magyarországi Osztálya, Miskolc, 1991.
- Varga Júlia [1994]: *Az oktatás megtérülése és finanszírozása Magyarországon 1980 és 1993 között*, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, 1994.